

ความหมายกับชาวบ้าน ซึ่งสัญลักษณ์ที่พบซึ่งมีความหมายซ่อนอยู่เบื้องหลังทั้งในส่วนที่สัมพันธ์กับเรื่องน้ำโดยตรง และบางส่วนเกี่ยวข้องกับการแสดงถึงความเคารพอย่างจริงจัง รวมทั้งยังเป็นการเอาอกเอาใจผี และบางส่วนเกี่ยวข้องกับการที่ให้ความสำคัญกับความศักดิ์สิทธิ์ และพลังอำนาจซึ่งปรากฏอยู่พอสรุปได้ดังนี้ ประการแรก รูปแกะสลักช่าง ม้า ปืน ดาบ และเงินธง เป็นสัญลักษณ์เกี่ยวข้องกับอำนาจ ความศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งสิ่งที่แสดงให้เห็นอำนาจของผี และคนให้ความสำคัญยกย่องก็คือ ประกอบในพิธีกรรม ซึ่งได้แก่ ซึ่งเป็นเงินในสมัยโบราณ ซึ่งช่าง ม้าเป็นเสมือนยานพาหนะ และการเดินทางไปตรวจตราทุกสิ่งทุกอย่าง ส่วนดาบ ปืนก็ไว้ให้ผีเจ้าบ้านป้องกันตัว และไว้กำจัดพวกสิ่งชั่วร้ายทั้งหลาย ส่วนเงินธง ก็เป็นเงินรูปเรือสมัยโบราณ ซึ่งเพื่อจะแสดงถึงความมีอยู่มีกิน และในสมัยก่อนยังเชื่อว่าหากในพิธีกรรมไม่มีเงินธงก็จะติดต่อผีเจ้าบ้านและผีอื่นๆ ในพิธีกรรมไม่ได้ แต่ในปัจจุบันไม่เป็นเช่นนั้น และความมั่งคั่งของผีที่ดูแลลูกหลาน ทุกสิ่งทุกอย่างจะมีความหมาย และเข้าใจความหมายชัดเจนยิ่งขึ้นเมื่อทุกสิ่งไปสอดแทรกอยู่ในแต่ละขั้นตอนของพิธีกรรม ซึ่งเมื่อนำมาประกอบเป็นส่วนใดส่วนหนึ่งของบางขั้นตอนในพิธีกรรม ความหมายก็จะลึกซึ้ง และเชื่อมโยงไปสู่เรื่องน้ำได้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังเช่น ในขั้นตอนหนึ่งของพิธีกรรม จะมีพิธีคล้องม้า คล้องช้าง หากสามารถเอาเชือกไปคล้องได้ก็หมายความว่า ปีนั่นน้ำท่าจะอุดมสมบูรณ์ดี ประการที่สอง ที่อยู่อาศัย หรือหอหรือศาลของผี ซึ่งบ้านนี้จะมีศาลหรือหอเจ้านายทั้งสิ้นในอดีต 2 ศาล ปัจจุบันเพิ่มเป็น 4 ศาล ศาลส่วนหนึ่งเป็นศาลที่สร้างให้กับผีเจ้าบ้าน และผีบริวารอื่นๆ ส่วนหออีก 3 หอ เป็นหอของนางเพี้ยแก้ว และผู้รับใช้นางเพี้ยแก้ว ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการที่ผีเจ้าบ้านให้เกียรตินางเพี้ยแก้ว และยังสะท้อนให้เห็นว่าชาวบ้านใช้ความเชื่อดังกล่าวเป็นตัวแทนของการให้ความสำคัญผีที่เกี่ยวข้องกับเรื่องน้ำโดยตรงเป็นอย่างมาก จะมีการตั้งศาลบูชา และการปรับเปลี่ยนมีการสร้างศาลเพิ่มเนื่องจากชาวบ้านเชื่อว่านางเพี้ยแก้วต้องมีคนดูแลหรือมีนางสนม ซึ่งทุกครั้งที่จะมีการเปลี่ยนแปลงอะไรก็ตามที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว ก็จะถ่ายทอดผ่านจ่า นางเทียมเป็นสำคัญ ก็จะมีผลในแง่การปรับเปลี่ยนสิ่งสำคัญๆ ในพิธีกรรม ประการที่สาม ท่อนไม้แกะสลักเป็นรูปอวัยวะเพศชาย เป็นสัญลักษณ์เกี่ยวกับเพศ ที่แสดงถึงการเอาใจผีตามความชอบ ซึ่งก็สอดคล้องกับตำนานเรื่องเล่าที่ได้กล่าวถึงความชอบของนางเพี้ยแก้ว ชาวบ้านก็นำมาปฏิบัติเป็นการเอาอกเอาใจผีนางเพี้ยแก้ว จะได้ไปติดต่อขอน้ำ ขอฟนจากเทวดา หมู่บ้านนี้จะได้มีน้ำใช้อย่างอุดมสมบูรณ์ ซึ่งจากการสังเกตบริเวณศาลของนางเพี้ยแก้ว จะมีการนำอวัยวะเพศชายซึ่งแกะสลักจากท่อนไม้ขนาดกลาง ตั้งบูชาทั้ง 3 ศาล และขนาดของอวัยวะเพศมีความสำคัญต่อการบูชามาก เนื่องจากนางเพี้ยแก้วชอบขนาดใหญ่ หากนำท่อนไม้ขนาดเล็กมาบูชา ชาวบ้านกล่าวว่า ผีก็จะสูญ(โกรธ) ไม่พอใจ ซึ่งแสดงผ่านช่วงที่มีการเทียมนางเพี้ยแก้ว จากการพูดคุยกับจ่า สัญลักษณ์ทางเพศ เป็นการแสดงถึงการเคารพบูชาผี เอาใจผีที่เกี่ยวกับเรื่องขอน้ำ

ฟ้า ฝน โดยตรง เพื่อจะได้ให้ผีพอใจและสามารถนำฟ้าน้ำฝน นำความอุดมสมบูรณ์ที่เกี่ยวกับน้ำท่ามาให้ได้อย่างพอเพียง เพราะนั่นหมายถึงความอยู่ดีกินดีก็จะเกิดขึ้นกับชาวบ้านในเวลา ซึ่งทำให้เข้าใจว่า โลกทัศน์ของชาวบ้านเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของน้ำ มาจากที่นางเพี้ยแก้วช่วยไปขอฟ้าฝนได้ จึงต้องเอาอกเอาใจ การผลิตซ้ำเรื่องตำนานเรื่องเล่าในยุคปัจจุบันก็ช่วยทำให้ตอกย้ำความเข้าใจ และมีการผลิตซ้ำถึงการบูชาด้วยท่อนไม้แกะสลักอวัยวะเพศชายตามขนาดที่นางเพี้ยแก้วต้องการ และประการที่สี่ บริเวณที่ตั้งศาลเจ้าบ้าน มีองค์ประกอบทั้งสามส่วนครบบริบูรณ์ กล่าวคือ ดิน ใกล้เคียงน้ำ และป่าไม้ เป็นสัญลักษณ์ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติทั้งดิน น้ำ ป่า ที่มีความหมายกับชาวบ้าน ซึ่งเป็นทั้งที่ประกอบพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้าน นัยยะความหมายครอบคลุมไปทั้งในด้านความอุดมสมบูรณ์ การให้ความเคารพกับสถานที่สำคัญที่ผีเจ้ายวนเคยพักอยู่ที่บริเวณนั้น อีกทั้งยังมีผลต่อกิจกรรมในการเตรียมงานที่ต้องอาศัยน้ำ อาศัยพื้น และสถานที่ในการประกอบอาหาร โดยเฉพาะการจัดการฆ่าไก่ที่เป็นของเซ่นไหว้ที่ผีบ้านนี้ต้องบูชาด้วยไก่เป็นการสืบทอด ซึ่งเป็นผลจากการเลี้ยงตายตั้งแต่ในสมัยคนรุ่นก่อน มีการสืบทอดมาถึงปัจจุบัน ส่วนผีบ้านอื่นๆ ก็จะกินอันก็มี ซึ่งอันก็เป็นสัตว์ป่าที่หาง่ายในอดีต ปัจจุบันหายาก ชาวบ้านก็ใช้หมูน้อยแทน เป็นต้น

อีกทั้งยังพบว่าจากการพิจารณาในชั้นของการดำเนินการของพิธีกรรมในแต่ละขั้นตอนนั้น ยังมีนัยยะความหมายที่นำไปสู่ความชัดเจนของการให้ความสำคัญกับน้ำที่ปรากฏ ดังเช่น พิธีกรรมคล้องช้าง คล้องม้า หากคล้องได้ก็หมายถึงน้ำท่าจะอุดมสมบูรณ์ ประการที่สอง จุดบั้งไฟเลี้ยงตาย จุดทั้งสิ้น 3 บั้ง (ขนาดเท่าคนถือได้มือเดียว) หากบั้งไฟที่จุดพุ่งขึ้นฟ้าได้สูง สวยงาม น้ำท่าก็จะอุดมสมบูรณ์ นอกจากนั้นยังให้ความสำคัญในช่วงที่ติดต่อกับผีนางเพี้ยแก้ว ซึ่งชาวบ้านจะกำหนดขั้นตอนดังกล่าว ช่วงที่จะจุดบั้งไฟก็จะเชื่อมโยงเรื่องน้ำเนื่องจากเป็นสิ่งที่สำคัญ และโลกทัศน์ของชาวบ้านที่สะท้อนผ่านการทำพิธีกรรม และตำนานเรื่องเล่าเกี่ยวกับนางเพี้ยแก้ว ซึ่งเป็นผีที่เป็นผู้นำน้ำ ฟ้า ฝน ให้อุดมสมบูรณ์ ยังเป็นการช่วยตอกย้ำความเชื่อที่สำคัญ สร้างเสริมความน่าเชื่อถืออย่างหนักแน่น ที่เชื่อมโยงกับวิถีการดำเนินชีวิตของผู้คน รองลงมาก็จะเป็นเรื่อง การพึ่งพาพิธีกรรมในด้านสุขภาพอนามัย จึงอาจสรุปได้ว่าชาวบ้านใช้พิธีกรรมดังกล่าวเพื่อตอกย้ำความเชื่อ และคุณค่าความหมายก็อยู่ที่รายละเอียด พิธีกรรมแม้จะมีบางส่วน หรือบางขั้นตอน เช่น ได้มีการปรับเปลี่ยน หรือตัดออกไป ก็เป็นไปตามความเหมาะสมในด้านต่างๆ กับยุคสมัย แต่คุณค่า ความหมาย และเรื่องราวต่างๆ ที่สะท้อนให้เห็นว่ายังมีความเคารพ ยังมีเหมือนเดิม และยังคงมีส่วนช่วยกำกับดูแลรักษาให้การใช้น้ำร่วมกันเป็นไปอย่างเหมาะสม

กล่าวโดยสรุป ความเชื่อเรื่องผี ในโลกทัศน์ของชาวบ้านที่สะท้อนผ่านเรื่อง โครงสร้างอำนาจและบทบาทหน้าที่ของผีที่เกี่ยวข้องกับเรื่องน้ำ โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องผีซึ่งสะท้อนผ่านพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝาย ซึ่งเป็นประเพณีที่ถือปฏิบัติสืบต่อกันมาจากอดีตถึงปัจจุบัน มีความหมายและวัตถุประสงค์ของพิธีกรรม อีกทั้งในส่วนของ การดำเนินพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านในแต่ละขั้นตอนชี้ให้เห็นว่ามีส่วนสำคัญในการกำหนดและควบคุมพฤติกรรมระหว่างคนกับคน คนกับทรัพยากร และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ในอันที่จะสามารถดำรงชีวิตร่วมกันได้อย่างสมดุล อาจกล่าวได้ว่าเป็นระบบคุณค่าที่สะท้อนภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรน้ำ ที่มีลักษณะเฉพาะที่เฉพาะถิ่น ถึงแม้ว่าจะเป็นเนื้อหาที่สำคัญที่คนส่วนใหญ่ยากที่จะเข้าถึงก็ตาม แต่หากเข้าใจองค์ประกอบภายใต้บริบทต่างๆ ของชุมชน จะทำให้เพิ่มความเข้าใจที่ลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น

(2) สุภาษิตคำสอน: กลไกทางจารีตที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำ

สุภาษิตคำสอนของคนโบราณ เป็นสิ่งที่ชาวบ้านยึดถือและปฏิบัติ สืบทอดกันมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน อาจกล่าวได้ว่าสามารถเป็นกลไกทางจารีตที่สำคัญที่ช่วยรักษาให้เกิดการรักษาและปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ ส่งผลให้เกิดความร่วมมือ ร่วมใจกันในการทำกิจกรรม และมีการแบ่งปันน้ำกันได้ ไม่เกิดการขัดแย้ง แม้ว่าจะไม่ได้บันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษร

ผลการวิจัยครั้งนี้ พบว่า มีสุภาษิตคำสอนของคนในสมัยโบราณที่ช่วยรักษาควบคุมการใช้น้ำร่วมกัน เป็นเสมือนหนึ่งเครื่องมือในการสืบทอดทางสำนึกในการใช้น้ำร่วมกันได้อย่างเหมาะสม ซึ่งพบว่าแม้กลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายบ้านซึ่งมีกฎเกณฑ์ที่เป็นทางการอยู่แล้ว ก็ยังยึดถือเช่นกัน ส่วนกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายผาขาวหลาม โดยนายอัมพร เตือนขุนจำ ผู้รู้จากกลุ่มผู้ใช้น้ำฝายผาขาวหลาม ยืนยันว่า “บ่ต้องมีกฎเกณฑ์ ก็บ่เห็นมีหยัง ตกลงกันได้ ก็รู้จักกันอยู่สำนึกทุกคนมี คนแต่ก่อนก็สอนมาหลายแล้ว บางอย่างว่าถึงสุภาษิตหนึ่ง แต่เอาไปคิดนำได้หลายเรื่อง ทั้งที่เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำ และเรื่องอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องความอ่อนน้อมถ่อมตน และการเคารพผู้ที่มีอาวุโส ทำให้เกิดการยอมรับกันในเรื่องต่างๆ ได้ดีมากขึ้น” และเป็นที่น่าสนใจว่าเมื่อนำสุภาษิตคำสอนไปพูดถึงกับผู้ใช้น้ำกลุ่มอื่นๆ ทุกคนจะกล่าวถึงด้วยความเคารพและยำเกรง ซึ่งแสดงออกผ่านท่าที และการหยิบยกเอาเหตุการณ์ต่างๆ มาตอกย้ำช่วยให้เกิดความยำเกรงมากยิ่งขึ้น อาจกล่าวได้ว่าคำสอนที่มีมาตั้งแต่อดีต แม้จะไม่มีโอกาสที่เป็นทางการในการบอกกล่าวแต่คนสมัยก่อนก็จะสอดแทรกไปในช่วงที่มีวงสนทนาพูดคุยกันในวิถีประจำวันปกติ ทั้งในระดับครัวเรือนและชุมชน ส่วนการสืบทอดในปัจจุบันจะอาศัยโอกาสที่เหมาะสมในการพูดคุย หรือ

พูดคุยเมื่อมีคนถามถึง ดังนั้นโอกาสที่จะลบเลือนไป หรือสืบทอดถึงคนรุ่นปัจจุบันจะเป็นไปได้ยากกว่าแต่ก่อน

ดั่งที่นายอัมพร เกื่อนขุนขำ กล่าวถึงสุภามิตมีใจความว่า “หากน้ำนองรดหัวอ้าย บ่ลืบหายก็ตายโหง” พร้อมกับอธิบายความหมายและยกตัวอย่างในสองกรณีที่น่าสนใจคือ กรณีการแบ่งปันน้ำ “ถ้าเปรียบเทียบกับการแบ่งปันน้ำ ถ้าให้น้องอยู่ทางเหนือ เวลาเฮ็ดสร้างมานี้เขาถือว่าเป็นน้ำของน้องมันเล่นไหลมาลดหัวพี่ ผู้เฒ่าสอนไว้ว่าบ่ดี จะมีอันเป็นไป จะแพ้ทางใดทางหนึ่ง คนโบราณห้ามแท้ๆ บ่แม่น่เล่นๆ ” และอีกกรณีหนึ่งนำไปปรับใช้เกี่ยวกับการแบ่งพื้นที่ทำกินของครัวเรือน “คำสอนนี้ช่วยให้พี่น้องถูกกันหรือไม่ทะเลาะกัน ไม่เห็นแก่ตัวเลือกเอาหม่องคัก่อน” สรุปได้ว่า การนำไปปรับใช้โดยชาวบ้านที่ใช้น้ำกลุ่มฝายผาข้าวหลาม เปรียบเปรยในการนำไปใช้ว่ามันอยู่ในสำนึกแล้วนำไปคิดกับเรื่องต่างๆ หากเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับการแบ่งปันน้ำ การนำไปปรับใช้กับบริบทเรื่องราวของการแบ่งปันก็มีนัยยะความหมายว่า แม้ว่าการแบ่งน้ำจะไม่ใช้ขวนน้ำ แต่เวลาเปิดน้ำก็จะมีเสียงลำดัดในบางครั้งจากคนที่อยู่ใกล้ฝาย เป็นการทยอยกันใช้น้ำ แต่ถ้าใครมีความจำเป็นจะเอาน้ำก่อนก็จะมาขอ หรือบอกกล่าวกันเอา ซึ่งมีความชัดเจนที่กลุ่มผู้ใช้น้ำฝายผาข้าวหลาม ซึ่งในการจัดการของกลุ่มไม่มีความเป็นทางการในทุกๆ เรื่อง ไม่ว่าจะเป็นกฎเกณฑ์ ผู้นำ และการเข้าเป็นสมาชิก เป็นต้น และนอกจากสมาชิกจะมีฐานความสัมพันธ์ความเป็นเครือญาติค่อนข้างสูงแล้ว ยังมีสิ่งที่ยังยึดให้สมาชิกกลุ่มสามารถที่จะใช้น้ำร่วมกันก็คือ การที่สมาชิกกลุ่มยึดถือสุภามิตคำสอนของคนโบราณนั่นเอง

ส่วน นายสา ขวานแจ่ม ผู้รู้จากฝายนาเหนือ กล่าวถึงสุภามิตหนึ่งว่า “นาสองเหมียง เมียงสองท้าว เข้ายสองเขย” มีความหมายถึง เหมียง หมายถึง คลองส่งน้ำใครที่มีนาที่ใช้น้ำจากฝายแต่มีที่คลองส่งน้ำที่ต่อเชื่อมกับตัวฝายสองช่องทางน้ำช่องทางเดินน้ำหรือมีคลองส่งน้ำสองสาย การเปิดเอาน้ำมาใช้จะมีโอกาสทะเลาะกัน เพราะว่าต่างคนต่างแย่งกันเปิดน้ำเข้านา ผู้ใช้น้ำจากคลองนี้ก็จะเปิดก่อน ผู้ใช้น้ำจากอีกคลองหนึ่งก็จะใช้ เป็นสภาพการใช้น้ำที่ยากต่อการควบคุม และนำไปสู่ความขัดแย้งได้ เราจึงพบว่าฝายส่วนใหญ่จะมีคลองส่งน้ำสายเดียว และไม่มีปัญหาในการใช้น้ำร่วมกัน แต่มีฝายขนาดใหญ่ที่มีสมาชิกผู้ใช้น้ำจำนวนมากที่สุด คือ ฝายบ้าน ที่มีคลองส่งน้ำสองสาย ลักษณะดังกล่าว ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าการมีคลองส่งน้ำสองสาย จึงเป็นเงื่อนไขที่สำคัญทำให้ทั้งลักษณะการจัดการของฝายบ้านมีความเป็นทางการ มีโครงสร้างที่ค่อนข้างชัดเจน รวมทั้งมีหัวหน้าคลองทั้งสองสายที่ช่วยดูแลการใช้น้ำร่วมกัน มีกฎเกณฑ์ที่เป็นทางการที่เกี่ยวข้องกับการแบ่งปันน้ำที่เรียกว่า “ขวนน้ำ” ส่วน “เมียงสองท้าว หมายถึง บ้านเมืองที่มีเจ้าเมืองปกครองเมืองทีเดียว 2 คน บ้านเมืองก็จะแตกเพราะเจ้าเมืองทะเลาะกัน และเข้ายสอง

เขย หมายถึง ครัวเรือนที่มีลูกเขยมาอยู่บ้านเดียวกัน 2 คน มีทั้งเขยคนเล็ก ลูกเขยคนโต โอกาสจะทะเลาะกันก็มีมาก”

ในด้านการสืบทอดสุภาคิตคำสอนซึ่งถือว่าเป็นเครื่องมือส่วนหนึ่งของกลไกทางจารีตที่ช่วยให้เกิดมีการสืบทอดกับคนระหว่างรุ่น เป็นการสืบทอดทางสำนึก ที่ถูกซึมซับ และตอกย้ำตามโอกาส ซึ่งเป็นระบบคุณค่าทางใจที่สำคัญ บางครั้งมีความหมายในการนำไปใช้ครอบคลุมมากกว่ากฎเกณฑ์บางเรื่องที่กำหนดขึ้นมาเพื่อใช้น้ำเท่านั้น โอกาสในการถ่ายทอดจึงมีลักษณะที่ไม่เป็นทางการ มีการพูดคุยกันตามโอกาสที่ได้พบปะกัน หรือมีการถามไถ่กันเรื่องนั้นกับผู้รู้เรื่องนั้นๆ โดยตรง การนำไปใช้จะมีลักษณะปรับประยุกต์กับเหตุการณ์ เรื่องราว และเชื่อมโยงเปรียบเปรยให้เกิดความเข้าใจและตระหนัก มากกว่าที่จะสอนกันตรงๆ ซึ่งสอดคล้องกับที่ ฤๅลาชชา รมิตานนท์ (2537) กล่าวว่า ความรอบรู้ของชาวบ้านนั้นสั่งสมและสืบทอดกันมาในหลายลักษณะ เป็นภูมิปัญญาพื้นบ้านซึ่งสามารถแบ่งได้เป็น 2 ประเภท คือ ภูมิปัญญาที่จับต้องได้สัมผัสได้ เช่น เกษตรกรรมพื้นบ้าน การประมง ส่วนอีกประเภทหนึ่งเป็นเรื่องนามธรรม สัมผัสได้ค่อนข้างยาก นั่นคือ อุดมการณ์หรือหลักยึดในการดำเนินชีวิต ซึ่งมาจากการยกระดับแบบแผนและสติปัญญาอันเกิดจากการเรียนรู้ สะสม และถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยาวนาน โดยปกติอุดมการณ์ของการใช้ชีวิตบนพื้นฐานภูมิปัญญาพื้นบ้านมักมีความเรียบง่าย ไม่เบียดเบียนสรรพสิ่งทั้งพืช สัตว์ รวมทั้งมนุษย์ด้วยกันเอง ซึ่งภูมิปัญญาโดยเฉพาะเกี่ยวกับเรื่องที่เป็นนามธรรมดังกล่าว จารุวรรณ ธรรมวัตร (2543) สะท้อนให้เห็นว่า เป็นเรื่องของโลกทัศน์ ซึ่งเป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต มีคุณค่าและความหมาย ซึ่งอาจสืบทอดโดยตรงในลักษณะคำสอนสุภาคิตของคนโบราณ ผญา หรืออาจสืบทอดโดยอ้อมในตำนานและนิทานต่างๆ

เมื่อพิจารณาจากผลการวิจัยพบว่า กรณีที่กลุ่มสมาชิกฝ่ายผาขาว หลามได้มาร่วมกันให้ข้อมูลกับนักศึกษาในวันนั้นก็ได้อ้างถึงสุภาคิต ไครลิม ไครจำได้ หรือไม่ได้ก็ได้มีโอกาสรู้พื้น หรือใครยังไม่ทราบก็ได้มีโอกาสทราบถึงความหมาย ลักษณะวิธีการถ่ายทอดสุภาคิตดังกล่าวจึงขึ้นอยู่กับโอกาสเป็นสำคัญ ใช้วิธีการในการเรียนรู้ผ่านการบอกเล่าปากต่อปาก ดังนั้นจึงพบว่าภูมิปัญญาที่คนรุ่นก่อนใช้เป็นเครื่องมือในการสั่งสอนลูกหลานเกี่ยวกับสุภาคิต คำสอนดังกล่าวจึงมีโอกาสมากที่จะสูญหายไปพร้อมๆ คุณค่าความหมายเดิม พร้อมๆ กับผู้รู้ที่ได้สืบทอดมา อีกทั้งสุภาคิตคำสอนดังกล่าวจึงสะท้อนให้เห็นว่า เนื้อหาเรื่องราวที่สั่งสอนลูกหลานลักษณะเปรียบเปรย เป็นเสมือนข้อห้าม หรือข้อเตือนใจไม่ให้กระทำ หรือไม่ให้เกิดขึ้น เพราะจะนำไปสู่การทะเลาะเบาะแว้งที่รุนแรง เกิดความขัดแย้งกันไม่ว่าจะในครอบครัว ในกลุ่ม และในชุมชน ซึ่งพ่อสา ชั่วญแจ่ม ผู้ใช้น้ำจากฝ่ายนาเหนือได้อ้างถึงว่า “อย่าให้มี อย่าให้เกิด”

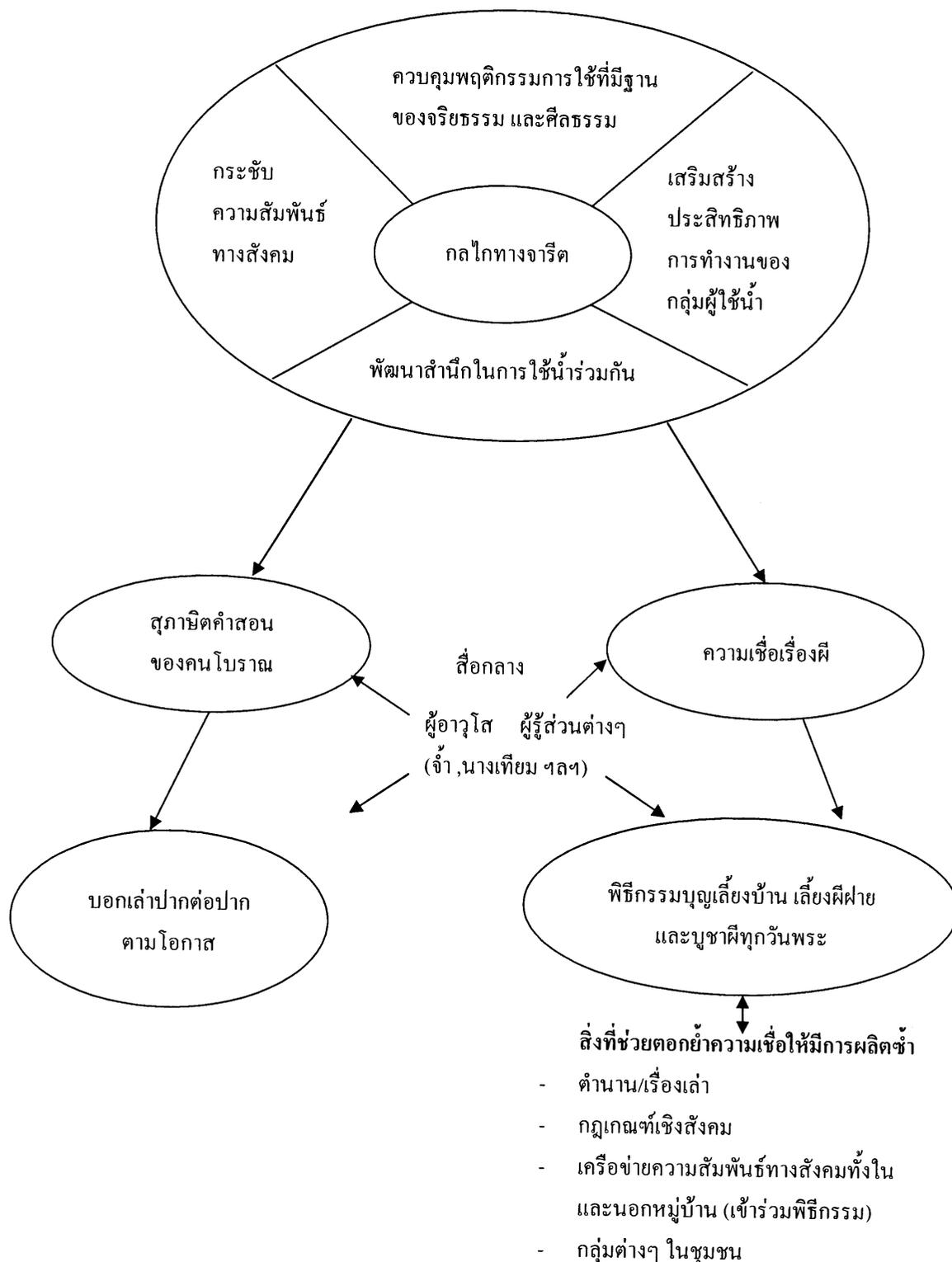
อีกทั้งยังสอดคล้องกับที่ สีลาภรณ์ บัวสาย (2546) ได้กล่าวถึงการสืบทอดระบบคุณค่าและความเชื่อ ได้กล่าวถึงการสืบทอดระบบคุณค่าและความเชื่อเป็นเรื่องที่สำคัญมาก เพราะการสืบทอดดังกล่าวเทียบได้กับเป็นการสืบทอดทางจิตวิญญาณ สำนึก ความผูกพัน ตัวตนและศักดิ์ศรีของชุมชนและท้องถิ่น ชาวบ้านมีการสร้างกลไกและเครื่องมือทางวัฒนธรรมทั้งในระดับชุมชนและระดับท้องถิ่นที่ชาวบ้านสร้างขึ้นมาเพื่อใช้สืบทอด โดยทั่วไปกลไกที่สำคัญได้แก่ วัด และเครือข่ายคนที่ผูกพันกัน รองลงมาได้แก่กลุ่มผู้เฒ่า พ่อครู หมอขวัญ และเครื่องมือที่คนในท้องถิ่นสร้างขึ้นไม่ว่าจะเป็นตำนานเรื่องเล่าท้องถิ่น จาริตประเพณีหรือฮีตคองต่างๆ พิธีกรรม

เมื่อพิจารณาเกี่ยวกับกลไกที่ช่วยในการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดพิธีกรรม ความเชื่อเรื่องผีในด้านการสืบทอดทางพิธีกรรมความเชื่อเรื่องผี ที่ปรากฏเป็นรูปธรรมชัดเจนคือการที่ชาวบ้านทำพิธีกรรมเป็นประเพณีปฏิบัติทุกปี ทุกเดือน 6 ก่อนจะถึงฤดูทำนา และพบว่าในการผลิตซ้ำของชาวบ้านนั้นเกี่ยวข้องกับมโนทัศน์ที่สำคัญ และสิ่งสำคัญที่ช่วยต่อยอดซ้ำ เพื่อให้เกิดการนำไปปฏิบัติในส่วนของพิธีกรรมพอสรุปได้ดังนี้ ประการแรก กลไกทางจาริต ซึ่งเกิดจากการที่ชาวบ้านกำหนดประเพณีบุญเลี้ยงบ้านเป็นจาริตประเพณีที่ปฏิบัติต่อเนื่องทุกปี ประการที่สอง กลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝาย ต่างๆ ในชุมชน ประการที่สาม เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งภายในและภายนอกหมู่บ้าน กล่าวคือ ภายใน นั้นเกี่ยวข้องกับคนที่คนในชุมชนยังเข้ามามีส่วนร่วมในพิธีกรรม ถึงแม้ว่าจะมีแรงกดดันจากระบบการผลิตพืชเศรษฐกิจในปัจจุบัน ที่ทำให้เวลาไม่สอดคล้องกับการจัดงานบุญนัก แต่ก็เชื่อว่าชาวบ้านจะไม่ร่วมพิธีกรรม เนื่องจากความเปลี่ยนแปลง ในการกำหนดลักษณะการมาร่วมจึงมีการปรับเป็นการนำของเช่นไหว้ กรวยดอกไม้บูชา ซึ่งเป็นสิ่งของที่เป็นการกำหนดว่าทุกบ้านต้องนำมาไหว้ หรือฝากมากับเจ้าของหมู่บ้าน หรือแม้กระทั่งการรวมในการสมทบด้านของเช่นไหว้อื่นๆ ซึ่งมีการออกสมทบเป็นเงิน หรือเป็นไข่ ไข่ไก่ เป็นต้น เหล่านี้ล้วนยังคงแสดงให้เห็นว่ายังยึดถือในการเข้าร่วม แต่ลักษณะการเข้าร่วมอาจแตกต่างกันไปจากเดิมก็ตาม ส่วนเครือข่ายความสัมพันธ์ภายนอกหมู่บ้าน ซึ่งเกิดจากการที่ผีเป็นเครือญาติ คนเป็นเครือญาติกัน รวมทั้งภายใต้การนับถือผีที่ดูแลเรื่องน้ำตมเดียวกัน (นางเพี้ยแก้ว) และสายน้ำหลักเดียวกัน (ห้วยสังชะยวน) และวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิมที่ฝังลึกอยู่ในสำนึกคือการลงแขกเอาแรง ทำให้เกิดการเข้าร่วมพิธีกรรมอย่างต่อเนื่อง ซึ่งภายใน 6 หมู่บ้าน ชาวบ้านจะมีความสัมพันธ์กันแน่นแฟ้น มีการช่วยเหลือกันทั้งในเรื่องเมล็ดพันธุ์ การแลกเปลี่ยนผลผลิตทางการเกษตร และอาหารพื้นบ้านอื่นๆ ตามฤดูกาล เป็นต้น การแสดงออกดังกล่าวจึงช่วยส่งเสริมให้การสืบทอดพิธีกรรมมีคุณค่าความหมายมากที่ครอบคลุมทั้งในเรื่องการจัดการน้ำ ความสัมพันธ์ระหว่างกันที่กระชับแน่นยิ่งขึ้น ซึ่งส่งผลทำให้เกิดการผลิตซ้ำทางอำนาจและความ

ศักดิ์สิทธิ์ ผ่านปาฏิหาริย์ที่ชาวบ้านเล่าสืบต่อกันมาเป็นการตอกย้ำความศักดิ์สิทธิ์ รวมทั้งผลจากการไปบะไปบนประสพผลก็จะบอกต่อถึงความน่าเชื่อถือ หรือ ผ่านการเข้าทรงเข้าฝันเจ้า รวมทั้งรูปธรรมของอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ยังแสดงออกผ่านการใช้สัญลักษณ์ต่างๆ ดังที่ได้กล่าวถึงในการประกอบพิธีกรรมอีกด้วย ซึ่งในปัจจุบันแม้จะมีบางส่วนที่ปรับเปลี่ยนไป ทั้งในเรื่องผีบางตัวที่เทียบมา อีกทั้งในด้านวัสดุ อุปกรณ์ในการทำพิธีกรรม เช่น ข้าวดำ ข้าวแดง ในอดีตทำเป็นหาบๆ ปัจจุบัน ก็ใส่กระดืบละไม้ก็ปิ่น แม้จะเปลี่ยนแปลงไป แต่คุณค่าความหมายที่ชาวบ้านมีต่อผีหลักบ้านหลักเมือง และผีที่สำคัญอื่นๆ ยังคงเดิม จึงถือว่าเป็นระบบคุณค่าที่ชาวบ้านแสดงออกหรือมีต่อสภาพการใช้ทรัพยากรต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ ป่า และยังรวมไปถึงการดูแลสุขภาพร่างกายให้ปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ รวมทั้งเป็นการกระชับความสัมพันธ์ระหว่างกันทั้งภายนอกและภายในชุมชนทั้งในด้านจิตสำนึกในความเป็นท้องถิ่นเดียวกัน ซึ่งส่งผลเครือข่ายทางสังคมของชาวบ้านเกิดความผูกพัน รักใคร่กลมเกลียว ซึ่งเป็นการเสริมพลังที่สำคัญที่มาจากข้างใน เกิดเป็นพลังภายใน ที่จะสู้ หรือลุกขึ้นมาจัดการตนเองในเรื่องต่างๆ ได้เป็นอย่างดี เพราะในวันงานทุกคนกลับบ้านด้วยจิตใจเบิกบาน และภายใต้เนื้อหาของการสืบทอดในระบบคุณค่าดังกล่าว ยังแสดงให้เห็นถึงพลังของสิ่งเหนือธรรมชาติที่มีส่วนช่วยในระบบการจัดการน้ำในเรื่องของสำนึกที่มีพัฒนาการมาจากเรียนรู้มาอย่างยาวนาน บนฐานวัฒนธรรมเดียวกัน พิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านที่ถือปฏิบัติจึงเป็นเอกลักษณ์ที่สำคัญที่แสดงให้เห็นว่าเป็นภูมิปัญญาของเฉพาะที่เฉพาะถิ่น คุณค่าและความหมายของพิธีกรรมที่ได้ทำร่วมกัน เป็นการสะท้อนให้เห็นถึงมโนทัศน์ โลกทัศน์ และวิถีคิดของชาวบ้านที่มีความผูกพันกับฐานทรัพยากรไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ ป่า ที่ตนได้พึ่งพาอาศัยร่วมกัน

กล่าวโดยสรุป กลไกทางจารีตประเพณีไม่ว่าจะเกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องผีที่สืบทอดผ่านพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้าน สุภาษิตคำสอน จึงถือว่าเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการปลูกจิตสำนึกให้คนคิด ตระหนักในการอยู่ร่วมกัน และช่วยตอกย้ำ และมีการผลิตซ้ำอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะในด้านสุภาษิตคำสอน เป็นเสมือนหนึ่งของการเตรียมพร้อมทางจิตใจ ความรอบครอบในการใช้ชีวิต ก็จะได้ระแวดระวังไม่ให้เกิดข้อขัดแย้งกันได้ ซึ่งสุภาษิตดังกล่าวเกิดมาจากพื้นฐานประสบการณ์ที่ได้พบได้เจอ หรือได้เรียนรู้จากการใช้ชีวิตมายาวนาน สามารถบ่มเพาะจิตใจให้รู้เท่าทันถึงปัญหา ก่อให้เกิดเป็นคำสอนที่แสดงออกให้เห็นว่ามีลักษณะป้องกันไว้ก่อนจะเกิดเหตุการณ์ สอนให้คนรู้จักคิดก่อนทำ ไม่ใช่ทำก่อนคิด จะได้ไม่ทะเลาะกัน พัฒนาเป็นระบบคิดที่ถูกสั่งสมทางสำนึกที่สำคัญ กลไกทางจารีตดังกล่าว จึงเป็นเสมือนหนึ่งกฎเกณฑ์ทางสังคมวัฒนธรรม ที่ในอันที่จะช่วยรักษา ควบคุมพฤติกรรมในการใช้น้ำจากฝายร่วมกันได้อย่างเหมาะสม ภายใต้กลไกดังกล่าว พอที่จะสรุปประโยชน์ที่เกิดขึ้นภายใต้กลุ่มที่มีลักษณะที่หลากหลายได้ดังนี้ ประการแรก ช่วยควบคุมพฤติกรรมการใช้ให้มีพื้นฐานของศีลธรรมกำกับ

ประการที่สอง เสริมสร้างประสิทธิภาพการทำงานของกลุ่มผู้ใช้น้ำ ประการที่สาม ช่วยกระชับความสัมพันธ์ทางสังคม และประการสุดท้าย พัฒนาเป็นสำนักในการใช้น้ำร่วมกัน และเมื่อพิจารณาถึงพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้าน มีเครื่องมือที่สำคัญที่ทำให้เกิดการดำเนินตามพิธีกรรมได้ผ่านเจ้าของหมู่บ้าน ในขณะเดียวกัน ในเรื่องสุภายิตคำสอนที่สื่อสารผ่านทั้งผู้รู้ ผู้อาวุโสในด้านต่างๆ ผ่านการบอกเล่าตามโอกาส ในขณะเดียวกันสิ่งที่จะช่วยให้เกิดการผลิตซ้ำความเชื่อเรื่องผีที่สำคัญคือ ตำนาน/เรื่องเล่า ความศักดิ์สิทธิ์ของผี เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งในและนอกหมู่บ้าน (เข้าร่วมพิธีกรรม) และกลุ่มต่างๆ ในชุมชน และตามวิธีการจัดการของชาวบ้านที่เรียนรู้มาอย่างยาวนาน และเป็นระบบที่ยั่งยืนดำรงอยู่มาได้จนถึงได้มาถึงปัจจุบัน ซึ่งสะท้อนให้เห็นชัดเจนว่า ภายใต้แนวทางในการจัดการทรัพยากร ควรมีการพิจารณาและคำนึงถึงกลไกอื่นๆ ที่มีอยู่ และกลไกทางจารีตก็เป็นส่วนสำคัญที่ช่วยทำให้วิธีการจัดการน้ำแบบชาวบ้านดำรงอยู่ได้จนถึงยุคสมัยปัจจุบัน ดังแสดงในภาพ 25

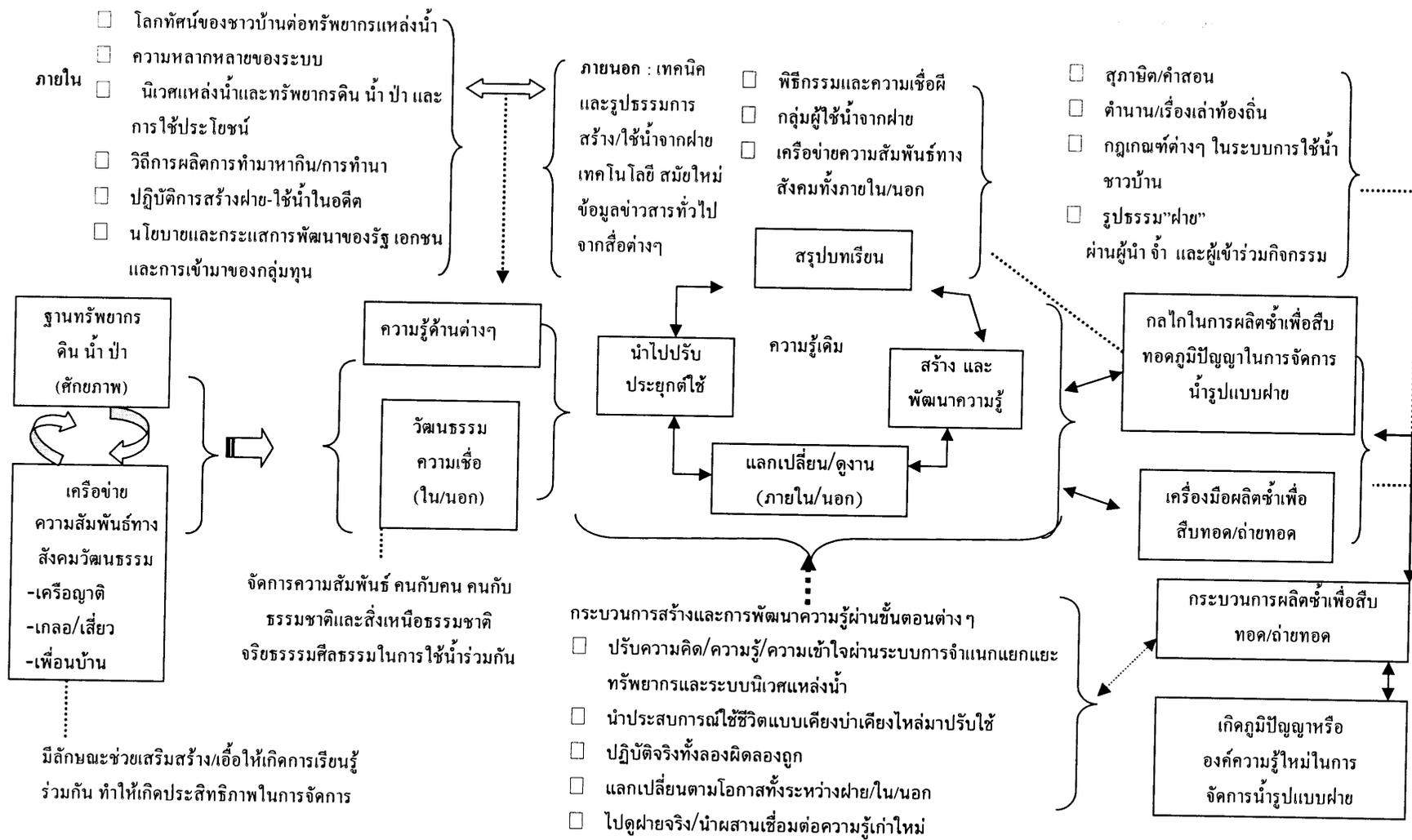

ภาพที่ 25 แสดงถึงกลไกทางจารีตประเพณี ที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำของชาวบ้าน

4. สรุปภาพรวมเงื่อนไขที่ส่งผลต่อการก่อเกิด การดำรงอยู่ และการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดภูมิปัญญา ด้านต่างๆ ในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กในรูปแบบฝาย

ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำในรูปแบบฝายได้สะท้อนให้เห็นภาพของการจัดการตามแบบของชาวบ้าน ความรู้นั้นมีความสัมพันธ์กับฐานทรัพยากร วิธีการดำรงชีวิตตามวัฒนธรรมของท้องถิ่น อีกทั้งยังสะท้อนให้เห็นว่าภูมิปัญญาเดิมยังคงมีอยู่ แต่มีการปรับปรุง หรือปรับประยุกต์ในแง่วิธีการให้เหมาะสมตามยุคสมัย ภูมิปัญญาดังกล่าวยังคงดำรงอยู่ได้ประเด็นหลักๆ เนื่องมาจากวิธีการผลิตพืชอาหารหลักของชาวบ้านที่ยังคงพึ่งพาน้ำเป็นสำคัญทำให้เกิดความพยายามที่จะรักษาคุณค่า ความหมายที่มีมากกว่าได้กินได้อยู่ แต่เป็นคุณค่าทางใจที่สำคัญที่ทำให้ความเป็นชุมชนที่สะท้อนผ่านภูมิปัญญาในการจัดการน้ำยังคงดำรงอยู่ ทำให้เกิดผลดีในการรักษาความเป็นชุมชนและภูมิปัญญาที่มาพร้อมๆ กับวิธีการดำรงชีวิตและการจัดการน้ำ แต่ถึงกระนั้นภูมิปัญญาหลายๆ อย่างก็หมดไปพร้อมๆ กับการที่ชาวบ้านเริ่มใช้ทรัพยากรแบบเอาเปรียบมากขึ้น

ภายใต้กระบวนการสร้างความรู้ขึ้น เกิดจากการเรียนรู้จากเครือข่ายการเรียนรู้ภายใน โดยคนในซึ่งเป็นผู้รู้ที่สำคัญ ดังนั้นในการสร้างฝายในอดีต การเรียนรู้เกิดจากภาคปฏิบัติการก่อสร้าง การรับความรู้ของคนระหว่างรุ่นในยุคนั้นขึ้นอยู่กับพื้นฐานความเข้าใจระบบนิเวศดิน น้ำ ป่ามาก่อน ผสมผสานกับประสบการณ์ที่ร่วมกับคนรุ่นก่อนที่มีลักษณะแบบเคียงบ่าเคียงไหล่ ก็จะมีโอกาสที่จะได้รับความรู้ทั้งได้เห็น ได้ฟังจากการบอกเล่า ส่วนการเรียนรู้จากภายนอกเริ่มเข้ามามีบทบาท ทั้งนี้เส้นทางของรู้นั้นๆ ก็ผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมเช่นเดียวกัน การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นระหว่างฝายก็ช่วยทำให้ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำในรูปแบบฝายเป็นไปได้อย่างรวดเร็ว กลไกที่มีส่วนช่วยสำคัญในการถ่ายทอดก็คือ กลไกของกลุ่มผู้ใช้น้ำ ถ่ายทอดผ่านผู้นำ ซึ่งเป็นคนต้นคิดในการก่อสร้างฝายที่มีอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งในด้านของกระบวนการที่สำคัญที่ทำให้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำได้ก่อเกิดมีการดำรงอยู่และผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด โดยกระบวนการเกิดนั้น จะมีการสืบทอด ถ่ายทอดความรู้ มีการแลกเปลี่ยนปรับปรุงความรู้ต่างๆ ทั้งในด้านทักษะ ความคิด ความเข้าใจ จนสามารถแก้ไขปัญหาเรื่องการกักเก็บน้ำไว้เพื่อทำนาได้ จึงเกิดเป็นความรู้ใหม่ และมีการสืบทอดพัฒนาต่อไปอย่างไม่สิ้นสุด และจากข้อมูลที่ได้กล่าวถึงมาตั้งแต่ต้นสามารถสรุปเป็นภาพเพื่อให้เห็นวงจรของการพัฒนาความรู้ที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กันของชาวบ้าน โดยสรุปดังแสดงในภาพที่ 26

ภาพที่ 26 สรวปภาพรวมกระบวนการก่อเกิด และการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำรูปแบบฝาย

จากภาพที่ 26 เป็นภาพรวมของการพัฒนาความรู้หรือภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำที่สะท้อนให้เห็นถึงองค์ประกอบทั้งในด้านกายภาพ สังคม วัฒนธรรม และความรู้สมัยใหม่ และยังสะท้อนให้เห็นว่าโดยระบบความรู้หรือภูมิปัญญาชาวบ้านในเรื่องการจัดการน้ำนั้นมีความสัมพันธ์กับฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ภายใต้อิทธิพลของชาวบ้านซึ่งอยู่บนพื้นฐานของการตระหนักรู้ และเข้าใจปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและสังคมวัฒนธรรม รวมทั้งปฏิสัมพันธ์กับภายนอกผ่านเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมของชาวบ้านที่แน่นแฟ้น ทำให้ความรู้ไม่ปิดกั้น เกิดความเข้าใจที่ลึกซึ้ง พัฒนาเป็นแนวทางในการใช้ประโยชน์จากน้ำในรูปแบบที่เหมาะสมกับบริบทและศักยภาพของท้องถิ่นอย่างแท้จริง รวมทั้งยังช่วยหนุนเสริมให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกัน ทำให้เกิดประสิทธิภาพในการจัดการ

โดยกระบวนการสร้างและพัฒนาองค์ความรู้ในการจัดการน้ำนั้น มีการปรับฐานคิด ความรู้ความเข้าใจผ่านระบบความรู้ที่เชื่อมโยงกับระบบนิเวศ และระบบสังคมวัฒนธรรม มีการนำประสบการณ์จากการใช้ชีวิตมาปรับใช้ และแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันตามโอกาสทั้งภายในและภายนอก รวมทั้งการได้ไปปฏิบัติการสร้างฝายจริง ทำให้สามารถเกิดการพัฒนาความรู้ในการจัดการ สามารถเชื่อมต่อกับความรู้ระหว่างศาสตร์สมัยใหม่ และความรู้ดั้งเดิมได้อย่างเหมาะสม โดยที่ในกระบวนการผลิตซ้ำ และสืบทอดภูมิปัญญานั้นเป็นไปอย่างไม่หยุดนิ่ง โดยผ่านกลไกที่สำคัญ คือ กลไกกลุ่ม กลไกทางจารีต ได้แก่ ความเชื่อเรื่องผีสืบทอดผ่านพิธีกรรม สุภาษิตคำสอนของคนโบราณ และเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่ได้กล่าวถึงในเบื้องต้น โดยมีเครื่องมือที่สำคัญคือ ดำนาหรือเรื่องเล่าท้องถิ่น กฎเกณฑ์ในระบบการจัดการน้ำของชาวบ้าน รูปธรรมของฝายที่มีอยู่ในชุมชน และขับเคลื่อนโดยผู้รู้ ผู้อาวุโส จำ ผู้นำชุมชน และผู้เข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้อง ทำให้ การจัดการน้ำซึ่งเป็นภูมิปัญญาที่ซ่อนๆ กันอยู่หลายเรื่องราวสามารถมีการผลิตซ้ำ สืบทอดจากรุ่นสู่รุ่นได้

ผลการวิจัยดังกล่าวสอดคล้องกับที่ ลีลาภรณ์ บัวสาย (2547) ได้กล่าวถึงในกระบวนการสร้างและการถ่ายทอดองค์ความรู้ของชุมชนนั้นว่า ชุมชนที่ตั้งถิ่นฐานในระบบนิเวศ และฐานทรัพยากรแบบใดก็ตาม มักจะสร้างความรู้จากการลองผิด ลองถูก และสรุปบทเรียนจากปัญหาที่พบในการดำรงชีพบนฐานทรัพยากรนั้นๆ ความสามารถในการอยู่รอดได้ของคนในท้องถิ่น อยู่ที่เข้าสามารถสร้างชุดความรู้เพื่อใช้ในการจัดการท่ามาหากินบนฐานทรัพยากร หรือจัดการกับปัญหาธรรมชาติที่มักับระบบนิเวศที่แวดล้อมได้ ดังนั้นจะเห็นว่าภายใต้อิทธิพลของการเรียนรู้ของชาวบ้านที่ได้กล่าวถึงเบื้องต้น แม้โดยความเป็นจริงจะไม่ได้กำหนดกระบวนการไว้อย่างสวยหรู แต่โดยภาพของวิถีชีวิต วิธีการผลิตต่างๆ ที่ยังต้องพึ่งพาน้ำ ทำให้ชาวบ้านมีความพยายาม พัฒนาจากศักยภาพของตนเองในด้านต่างๆ

เมื่อพิจารณาภูมิปัญญาในภาพรวมโดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับซึ่งในกระบวนการต่างๆ ที่ได้กล่าวถึง ก็เป็นส่วนหนึ่งของเงื่อนไขต่างๆ ในการก่อเกิดภูมิปัญญาในการจัดการน้ำเช่นกัน ดังที่ได้นำเสนอในรายละเอียดภูมิปัญญาต่างๆ ในการจัดการน้ำรูปแบบฝายของชาวบ้านมาแล้วข้างต้น และเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนจึงจะได้วิเคราะห์สรุปถึงเงื่อนไขโดยรวมที่ส่งผลให้ภูมิปัญญา ก่อเกิด ดำรงอยู่และมีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด และปฏิสัมพันธ์กับภายนอก ทั้งภาครัฐและเอกชน ซึ่งปฏิเสธไม่ได้ในยุคปัจจุบัน เป็นปรากฏการณ์ที่ชี้ให้เห็นว่ามีทิศทางที่จะทำให้ภูมิปัญญา บ่อเกิด ภูมิปัญญาบางส่วนกำลังถูกลดทอนความสำคัญ และสูญหายไปในที่สุด และในทางกลับกัน หากหน่วยงานใดที่มีความเข้าใจถึงท้องถิ่นก็จะสามารถกำหนดแนวทางในการส่งเสริมได้อย่างเหมาะสม และช่วยเสริมพลังการต่อรองกับภายนอกได้รอบด้านมากขึ้น ดังนั้นจึงได้แบ่งประเด็น ที่จะนำเสนอและวิเคราะห์ออกเป็น 3 ประเด็นหลัก ได้แก่ เงื่อนไขโดยรวมที่ส่งผลให้ภูมิปัญญา ก่อเกิด เงื่อนไขที่ส่งผลให้ดำรงอยู่และมีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด และปฏิสัมพันธ์กับภายนอกที่มี ต่อภูมิปัญญาชาวบ้าน ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

4.1 เงื่อนไขที่ทำให้ก่อเกิดภูมิปัญญาในการจัดการน้ำรูปแบบฝาย

ภายใต้เงื่อนไขของการก่อเกิดภูมิปัญญาชาวบ้านในด้านต่างๆ โดยเฉพาะในอดีตซึ่งเป็น จุดเริ่มต้นของการสร้างและพัฒนาภูมิปัญญา ดังที่ได้กล่าวถึงในสรุปภาพรวมการก่อเกิด (คุณภาพที่ 25 ประกอบ) ชาวบ้านมีการสร้างความรู้จากวิถีการดำรงชีวิต มีการเรียนรู้ภายใต้สภาพแวดล้อม ทั้งธรรมชาติและทางสังคมวัฒนธรรม เพื่อให้สามารถนำไปสู่การแก้ไขปัญหา หรือการหาทางเลือกในการใช้ชีวิตได้อย่างเหมาะสม ซึ่งเอกวิทย์ ฌ กลาง (2544) ยังได้กล่าวถึงเงื่อนไขที่ทำให้ ภูมิปัญญาท้องถิ่นเกิดขึ้นนั้น เกิดจากการที่มนุษย์ต้องมีการเรียนรู้ ปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม ทางธรรมชาติเพื่อความอยู่รอด และการดำรงเผ่าพันธุ์ ในขณะที่เดียวกันมนุษย์ก็ต้องสร้างและปรับ ระบบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ด้วยกันตลอดเวลา ยิ่งไปกว่านั้น ด้วยเหตุที่มนุษย์เป็นเพียงส่วน ที่เล็กมากในธรรมชาติและจักรวาลอันลึกลับไพศาล มนุษย์ถึงจะเก่าแก่อย่างไรก็ไม่ใช่รู้แจ้ง หรือ สามารถควบคุมทุกสิ่งทุกอย่างไว้ได้อำนาจได้ มนุษย์จึงสร้างความเชื่อ และระบบความสัมพันธ์ กับสิ่งเหนือธรรมชาติ ขึ้นตามความรู้ ความเข้าใจและจินตนาการของเผ่าพันธุ์ เพื่ออย่างน้อยให้ เกิดดุลยภาพ ความมั่นคงทางใจ ความราบรื่นในการดำรงชีวิต ทั้งหมดนี้เป็นเพราะมนุษย์ใช้ ปัญญาในการแก้ไขปัญหา สังคม สืบสาน และปรับเปลี่ยนประสบการณ์อย่างไม่หยุดนิ่ง สิ่งนี้เอง คือ “ภูมิปัญญา” สิ่งนี้เอง คือ “แก่นของวัฒนธรรม” ในส่วนของภูมิปัญญาชาวบ้านในการ จัดการน้ำรูปแบบฝาย ถูกสร้าง และพัฒนาเพื่อให้ความรู้ต่างๆ เกิดประโยชน์ ดังนั้นภายใต้ เงื่อนไขต่างๆ ที่ทำให้ภูมิปัญญา ก่อเกิด มีความเกี่ยวข้องกับประเด็นต่างๆ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึง

โลกทัศน์ซึ่งอยู่บนฐานของการตระหนักรู้ และเข้าใจปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและสังคม วัฒนธรรมอย่างแท้จริง โดยจะได้กล่าวในภาพรวมได้ดังนี้

4.1.1 โลกทัศน์ของชาวบ้าน ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของการตระหนักรู้และเข้าใจ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและสังคมวัฒนธรรม ทำให้เกิดความเข้าใจที่ลึกซึ้ง พัฒนาเป็น แนวทางในการใช้ประโยชน์จากน้ำในรูปแบบที่เหมาะสมกับบริบทและศักยภาพของท้องถิ่น กล่าวคือ ชาวบ้านมีแนวคิดความเข้าใจของชาวบ้านต่อเรื่องต่างๆ ได้แก่ ฐานทรัพยากรและความ หลากหลายของระบบนิเวศดิน น้ำ ป่า ลักษณะของภูมิประเทศ ระบบการผลิตและการ เปลี่ยนแปลงที่มีผลต่อระบบนิเวศดิน น้ำ ป่า และวิธีการผลิตที่สัมพันธ์กับการบริโภคข้าวเป็น อาหารหลัก ภายใต้วิธีการสร้างและพัฒนาความรู้ผ่านผ่านระบบการจำแนกแยกแยะทรัพยากร ต่างๆ อย่างจริงจัง โดยเฉพาะในด้านแหล่งน้ำที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ คนสร้างขึ้น ในขณะเดียวกัน ในการจัดการของชาวบ้านก็มีลักษณะที่ไม่แยกส่วนระหว่างดิน น้ำ ป่า สังคมวัฒนธรรม และ ความเชื่อ ดังนั้นในระบบการจัดการของชาวบ้านจึงมีลักษณะที่เชื่อมโยงกับทุกด้าน พัฒนามา เป็นระบบคิดที่สำคัญในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กในรูปแบบฝาย ที่สะท้อนถึงการ จัดการความสัมพันธ์กับการให้คุณค่าระหว่างคนกับคน คนกับทรัพยากร และคนกับสิ่งเหนือ ธรรมชาติ ช่วยหล่อหลอมแนวทางการจัดการทรัพยากรน้ำแบบชาวบ้านมีลักษณะที่บูรณาการ อย่างเป็นองค์รวมกับทุกส่วน

เมื่อพิจารณาถึงแนวคิดและวิธีการจัดการน้ำของชาวบ้านที่เกิดขึ้นได้นั้น สามารถสะท้อนถึงโลกทัศน์ของชาวบ้านดังที่ได้กล่าวถึงข้างต้น ภายใต้ฐานคิดและวิธีการในการ จัดการน้ำที่ชัดเจนว่ามีแตกต่างกันระหว่างชาวบ้านกับรัฐ ซึ่งมุมมองชาวบ้านนั้นสะท้อนออกมา ได้ใน 3 ลักษณะคือ ลักษณะแรก ในด้านความสัมพันธ์ระหว่างทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ไม่ได้มอง ทรัพยากรอย่างแยกส่วนส่งผลให้เกิดการใช้ การดูแลทรัพยากรทั้งระบบ โดยเฉพาะเมื่อมีรูปธรรม ของการจัดการน้ำรูปแบบฝาย การใช้และการดูแลจะเป็นไปอย่างเหมาะสม ลักษณะที่สอง แนวคิด ที่มองว่าน้ำที่สัมพันธ์กับการมีชีวิตอยู่ของมนุษย์ ทั้งในแง่การใช้น้ำในด้านอุปโภค บริโภค และ ยังบ่งบอกวิธีการเลือกทำเลที่ตั้งถิ่นฐานของคนในยุคอดีตที่เลือกอยู่ใกล้น้ำ และลักษณะที่สาม แนวคิดที่มองว่าน้ำสัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องผีที่ช่วยในการพัฒนาจิตสำนึกในการใช้อย่างรู้คุณค่า เพราะเชื่อว่าทรัพยากรทุกอย่างมีผีดูแล และให้ความช่วยเหลือให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ ทั้งสาม ลักษณะและเป็นสิ่งที่โยงยึดแนวทางในการเข้าถึงและการใช้ภายใต้โลกทัศน์ของชาวบ้านช่วย สร้างทั้งสำนึกและการให้คุณค่าส่งผลทำให้พฤติกรรมกรใช้น้ำของชาวบ้านเป็นไปอย่างสมดุล

ดังนั้นสิ่งที่อยู่ในสำนึกในด้านความตระหนักถึงศักยภาพ ปัญหา และการดูแล ให้เกิดการพึ่งพาระหว่างคนกับทรัพยากรได้ และช่วยตอกย้ำให้เห็นว่าสำนึกยังคงจะมีอยู่

โดยเฉพาะในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรน้ำ โดยที่ผู้เฒ่า ผู้แก่ มีสุภานิต คำสอน เรื่องเล่าหรือตำนาน ความเชื่อ และพิธีกรรมที่สืบทอดกันมาถึงปัจจุบัน ดังเช่น ความเชื่อเรื่องผีเจ้าบ้าน ซึ่งเชื่อมโยงสัมพันธ์ซึ่งมีอำนาจสูงสุด ณ หมู่บ้านนี้ เพื่อจะเป็นตัวเชื่อมที่สำคัญกับการขอฝนกับนางเพี้ยแก้ว ซึ่งเป็นผีที่มีอำนาจเฉพาะในการไปนำฝนฟ้า น้ำท่า และความอุดมสมบูรณ์มาให้ พิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านที่มีการผลิตซ้ำทั้งในด้านมโนทัศน์ที่สำคัญ และถือปฏิบัติจนเป็นจารีตประเพณี ที่เป็นศูนย์รวมและสิ่งยึดเหนี่ยวทางใจร่วมกันของชาวบ้าน รวมทั้งเป็นกลไกที่สำคัญที่ช่วยควบคุมพฤติกรรมการใช้น้ำ ดังที่กลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝ่ายที่ถึงแม้จะลักษณะของการจัดการรูปแบบโครงสร้างของกลุ่ม การกำหนดกฎเกณฑ์แตกต่างกัน และทุกส่วนไม่มีบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ยึดมั่น และรักษาแนวทางการใช้น้ำร่วมกันให้เป็นไปอย่างเหมาะสมได้ นั่นก็คือกลไกทางจารีตประเพณีช่วยตอกย้ำความเชื่อให้มีความหนักแน่นมากขึ้น โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับน้ำที่มีอยู่ รวมทั้งยังเกี่ยวข้องกับสุภานิตคำสอน ตำนานเรื่องเล่า ได้แก่ “หากน้ำน้อยลดหัวอ้าย บลึงหายก็ตายโหง, นาสองเหมียง เมืองสองเท่า เข้ายาสองเขย ” เป็นต้น แสดงให้ตระหนักถึงการแบ่งปันและการอยู่ร่วมกันในการใช้ทรัพยากรน้ำแบบไม่ขัดแย้ง ซึ่งชาวบ้านใช้เป็นปรัชญาในการดำเนินชีวิต สร้างให้เกิดภาคปฏิบัติและการสร้างฝายที่เกิดขึ้น และเป็นรูปธรรมการใช้น้ำที่แสดงให้เห็นถึงอำนาจ และสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรที่สำคัญ รวมทั้งในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรจะมีลักษณะควบคู่ไปกับการดูแลในส่วนต่างๆ ที่ครอบคลุมไปถึงทรัพยากรต่างๆ ส่วนทั้งดิน น้ำ ป่า และผลผลิตจากทรัพยากรในด้านต่างๆ ด้วย เกิดเป็นสำนึกร่วมในการใช้ทรัพยากรน้ำที่ครอบคลุมทั้งดิน น้ำ ป่า และพัฒนาเป็นระบบคิดที่สำคัญในการใช้ทรัพยากรที่ติดกับตัวคนที่มีลักษณะแนวความคิดตามประเด็นที่หนึ่งที่มีส่วนให้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำในรูปแบบก็มีพัฒนาการการเกิดมาจากฐานคิดดังกล่าว องค์ความรู้หรือภูมิปัญญาในการจัดการของชาวบ้านในแง่ของการเกิด หรือการสร้างจึงแตกต่างจากระบบของรัฐอย่างสิ้นเชิง

ผลการวิจัยดังกล่าวข้างต้นสอดคล้องกับบทเรียนการทำงานของนักพัฒนาเอกชน ภายใต้โครงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนภาคอีสาน (2546) ได้กล่าวถึงฐานคิดที่ต่างกันในการจัดการทรัพยากรระหว่างรัฐกับชุมชนได้ (1) ด้านแนวคิด รัฐเน้นการอนุรักษ์โดยรัฐเท่านั้น และการใช้ประโยชน์อย่างเต็มที่ ส่วนชุมชนให้ความสำคัญกับการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติในการจัดการความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติและ ความหลากหลาย (2) ระบบกรรมสิทธิ์ รัฐจะแยกเด็ดขาดระหว่างรัฐกับเอกชน ส่วนชุมชน สิทธิทำกินและอยู่อาศัยเป็นของบุคคล แต่ในบางพื้นที่เป็นของชุมชน (3) อำนาจกฎหมาย รัฐมองทรัพยากรแต่ละประเภทแยกส่วนตามหน่วยงานที่กฎหมายให้อำนาจแต่ละฉบับไว้ ส่วนชุมชนสิทธิในการจัดการเป็นของ

ชุมชนทั้งดิน น้ำ ป่า พืชพรรณ และสรรพสิ่งทั้งปวง ไม่แยกส่วนออกจาก (4) อำนวยการจัดการ รัฐจัดการและใช้ประโยชน์ร่วมศูนย์อยู่ที่รัฐ ส่วนชุมชนมีการรวมกลุ่มกันและเกิดการยอมรับจากชุมชน จากความแตกต่างระหว่างสองแนวทางการจัดการทรัพยากรต่างๆ จึงพบปัญหาที่ตามมามากมาย และยังพบว่าในการจัดการน้ำรูปแบบฝ่ายของบ้านวังสวาบยังยึดแนวทางการจัดการโดยชุมชน ทั้งนี้ในพื้นที่เองก็ยังคงแสดงให้เห็นชัดเจน รวมทั้งชาวบ้านรับรู้ได้ถึงความแตกต่างเนื่องจากกรณีการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในเขตพื้นที่ที่ชุมชนเคยอยู่ในปัจจุบัน

ผู้ใช้น้ำจากฝ่ายบ้านวังสวาบใช้รูปแบบวิธีการจัดการโดยชาวบ้านซึ่งเป็นรูปธรรมของการจัดการทรัพยากรที่ส่วนหนึ่งทำให้เกิดการใช้ประโยชน์ตามความหลากหลายของระบบนิเวศ โดยเฉพาะระบบนิเวศแหล่งน้ำ รวมทั้งรูปธรรมของระบบการจัดการน้ำโดยรวมดังกล่าว ยังช่วยสร้างอำนาจในการต่อรองกับภาครัฐ เอกชน และกลไกของรัฐอย่างองค์การบริหารส่วนตำบลในการได้รับงบประมาณมาปรับปรุงฝาย และคลองส่งน้ำ ซึ่งเป็นไปในทางเดียวกันกับแนวทางเดียวกันกับชาวประมงที่ใช้ประโยชน์จากผืนน้ำกว้านพะเยาพยายามรวบรวมข้อมูลองค์ความรู้ ภูมิปัญญาในการทำประมง เพื่อที่จะช่วยยืนยันให้เห็นว่าการเข้ามาของรัฐทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลง โดยรัฐนำวิธีการจัดการน้ำของรัฐเข้ามาพร้อมๆ กับกฎหมายบังคับใช้ ทำให้ระบบเหมืองฝายที่เคยมีมาในอดีตหายไป ทรัพยากรที่เป็นผลผลิตจากแหล่งน้ำเปลี่ยนแปลงเสื่อมโทรม จึงได้มีข้อเสนอเชิงยุทธศาสตร์ต่อภาครัฐถึงการวางแนวทางในการจัดการทรัพยากรร่วมกันระหว่างหน่วยงานรัฐกับชุมชน (จันทร์ดีบ พูเพื่อง, 2546) ลักษณะของการต่อสู้ของชาวประมงชี้ให้เห็นว่าได้นำองค์ความรู้มาใช้ในการต่อสู้ต่อรองกับภาครัฐที่ทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ เป็นการยกระดับของความรู้หรือภูมิปัญญาที่มีอยู่ นำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ตามสภาพของสถานะอำนาจที่จะทำได้ในปัจจุบันนี้ เช่นเดียวกับบ้านวังสวาบ ซึ่งจะต้องพัฒนายกระดับองค์ความรู้ให้เกิดขึ้นต่อไป ที่สะท้อนผ่านโลกทัศน์ต่อสิ่งต่างๆ รอบตัวที่มีลักษณะที่สะท้อนให้ซึ่งส่งผลให้มีการใช้ การดูแล และการอนุรักษ์ไปพร้อมๆ

สำหรับแนวความคิดความเข้าใจชาวบ้านผู้ใช้น้ำที่มีต่อรูปแบบวิธีการจัดการน้ำ “ฝายก็เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นโลกทัศน์ในการจัดการน้ำที่ครอบคลุมระบบการจัดการทั้งระบบในที่นี้หมายถึง เมื่อชาวบ้านจะเรียนรู้ที่จะพัฒนาวิธีการจัดการน้ำ นอกเหนือจากความรู้ทางด้านเทคนิคแล้ว องค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องยังสัมพันธ์เชื่อมโยงกันทั้งระบบ ชาวบ้านใช้หลักเหตุผลในการเลือกวิธีการจัดการน้ำโดยวิธีการกั้นฝายเพื่อกักเก็บน้ำ ตามภาษาชาวบ้านเรียกว่า “เก็บน้ำให้ได้ เป็นบวกเป็นวังเอาไว้จะได้มีน้ำไว้ใช้ น้ำไม่สมบูรณ์เหมือนเมื่อก่อน ซึ่งส่วนหนึ่งทำให้เข้าใจว่าทำไมชาวบ้านจึงเลือกรูปแบบดังกล่าวในการจัดการน้ำมาใช้ประโยชน์ได้เป็นอย่างดี โดยไม่ได้นำเอาระบบจากภายนอกให้มาบีบบทบาทเหนือกว่าการจัดการโดยชาวบ้านดังตัวอย่างที่ชาวบ้าน

กล่าวถึงฝ่ายซึ่งแสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์ในการมองที่ให้คุณค่า ความหมาย และความสำคัญของฝ่ายยังบ่งบอกถึงความพยายามในการรักษาสมดุลทางธรรมชาติของระบบนิเวศแหล่งน้ำที่เคยเป็น กล่าวคือ แต่ก่อนลำห้วยจะอุดมสมบูรณ์ ความหลากหลายของลำห้วยทำให้เกิดการกักเก็บน้ำเป็นช่วงๆ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า วังน้ำ หรือบวบน้ำ สภาพดังกล่าวช่วยรักษาโยงยึดความหลากหลายของระบบนิเวศแหล่งน้ำได้ทั้งระบบ ไม่ว่าจะเป็นปริมาณน้ำที่มีพอเพียง พืชผักน้ำ กุ้ง หอย ปู ปลา หรือสัตว์น้ำอื่นๆ ตามฤดูกาลก็จะอยู่ร่วมกันได้ แต่ในสภาพปัจจุบันเกิดความเปลี่ยนแปลงซึ่งเนื่องมาจากผลกระทบของระบบการผลิตในปัจจุบัน ดังที่ได้กล่าวถึงในข้อมูลบริบทชุมชน การจัดการน้ำรูปแบบฝายจึงเป็นเสมือนหนึ่งการกักเก็บน้ำเลียนแบบธรรมชาติ นอกจากจะได้น้ำไว้ทำนา อุปโภคบางส่วนแล้ว ยังช่วยชะลอความเสื่อมสภาพของระบบนิเวศได้อีกทางหนึ่ง และนอกจากฝายจะเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการมีน้ำกักเก็บไว้ใช้ทำการเกษตร และการอุปโภคแล้ว ฝายยังมีคุณค่าความหมายที่บ่งบอกถึงการมีข้าวกิน ดังนั้นเราจึงพบว่าภาคปฏิบัติการในการจัดการน้ำรูปแบบฝายของชาวบ้านวังสวาบทุกกลุ่ม จึงอยู่บนฐานคิด และสำนึกร่วมในการเป็นเจ้าของ และแสดงให้เห็นว่าสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรยังคงมีอยู่จริง

4.1.2 กระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับฐานทรัพยากร และความหลากหลายของระบบนิเวศที่นำไปสู่การค้นหาข้อจำกัดของชุมชนอย่างเข้าใจและตระหนักรู้ ซึ่งเป็นการเรียนรู้ผ่านประสบการณ์การใช้ชีวิตจริงจากการทำมาหากินมายาวนาน จนความรู้ต่างๆ ตกผลึก ทั้งนี้โดยผ่านระบบการจำแนกแยกแยะสรรพสิ่ง ทำให้เห็นศักยภาพ ปัญหา ข้อจำกัดในการที่จะอยู่ร่วมกันระหว่างมนุษย์กับทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะเรื่องน้ำอย่างมีคุณภาพ ดังตัวอย่างในด้านการเรียนรู้ของชาวบ้านด้านแหล่งน้ำขนาดเล็ก ซึ่งเรียนรู้ผ่านการจำแนกแหล่งน้ำสามารถแบ่งเป็น 2 กลุ่มใหญ่ๆ คือ แหล่งน้ำที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ โดยพิจารณาในส่วนของแหล่งน้ำที่เกี่ยวข้องกับการจัดการในรูปแบบฝายก็คือ ลำห้วย ชำ หนอง น้ำตก เป็นต้น และแหล่งน้ำที่คนสร้างขึ้น ซึ่งฝายก็เป็นรูปแบบหรือวิธีการจัดการน้ำที่ชาวบ้านพึ่งพาแหล่งน้ำธรรมชาติเป็นสำคัญ และส่วนหนึ่งก็เป็นเสมือนแหล่งน้ำใหม่ที่คนสร้างขึ้น แต่ต้องสัมพันธ์เชื่อมโยงกับแหล่งน้ำธรรมชาติ ในทางเดียวกันแหล่งน้ำที่คนสร้างขึ้นที่มีส่วนสัมพันธ์เชื่อมโยงกับวิธีการจัดการน้ำรูปแบบฝาย ก็คือ คลองส่งน้ำ ซึ่งเป็นรูปแบบการจัดการน้ำเพื่อให้เกิดการนำน้ำมาใช้ประโยชน์

ในการจำแนกแยกแยะของชาวบ้านที่เกี่ยวข้องกับศักยภาพของลำห้วยที่แสดงให้เห็นความหลากหลายของระบบนิเวศ ผลจากการจำแนกลำห้วยดังกล่าว ช่วยให้ผู้ใช้ใช้น้ำเรียนรู้ นำมาสู่การจัดการเพื่อใช้ประโยชน์จากศักยภาพของแหล่งน้ำและระบบนิเวศแหล่งน้ำได้อย่างเหมาะสมสอดคล้อง

ส่วนในการจำแนกคลองส่งน้ำของชาวบ้าน จะจำแนกตามสภาพทางกายภาพ ส่วนการจำแนกฝายออกเป็นประเภทต่างๆ ตามความหลากหลายของลักษณะฝายในหมู่บ้าน ที่สัมพันธ์กับองค์ประกอบของวัสดุ/อุปกรณ์หลักที่ชาวบ้านเลือกใช้ในการก่อสร้าง ส่วนในการจำแนกฝายตามขนาด ซึ่งชาวบ้านจะมีเกณฑ์ในการจำแนกตามขนาดของตัวฝายอย่างง่ายๆ ไม่ได้ยึดติดหรือเปรียบเทียบกับฝายภายนอก แต่จะพิจารณาขนาดของฝายเฉพาะในหมู่บ้านเท่านั้น และชาวบ้านจะไม่สนใจการวัดขนาดฝายมากนัก และเวลาที่ชาวบ้านจะบอกเราถึงขนาดส่วนใหญ่จะคิดถึงที่ตั้งของฝายว่าอยู่บริเวณไหน มีคนทำมากน้อยขนาดไหน จำนวนพื้นที่ที่รับน้ำในปัจจุบัน ก็จะสามารถบอกขนาดแบบประมาณการมาได้ โดยเฉพาะขนาดใหญ่จะบอกง่าย ส่วนฝายไหนเล็กกว่าฝายอื่นๆ ส่วนใหญ่จะคิดถึงเจ้าของฝายดั้งเดิม ผู้ที่ใช้ประโยชน์จากน้ำที่รายประกอบด้วย จึงจะสามารถสรุปได้ว่าฝายไหนเล็กกว่า โดยที่ในการแบ่งตามขนาดดังกล่าวหรือการที่ฝายแต่ละที่มีขนาดไม่เท่ากันนั้น มีเงื่อนไขโดยรวมที่ทำให้ขนาดฝายแตกต่างกัน ได้แก่ ประการแรก ลักษณะขนาดของลำห้วยบริเวณที่ก่อสร้างฝายเป็นสำคัญ ประการที่สอง ขนาดพื้นที่ทำกิน หรือพื้นที่ที่ใช้ประโยชน์จากน้ำ และประการที่สาม ศักยภาพของพื้นที่และความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ในอาณาบริเวณนั้น ซึ่งทุกส่วนจะสัมพันธ์กัน และเป็นผลให้ฝายมีขนาดและการใช้ประโยชน์ที่แตกต่างกันตามมา

จะเห็นได้ว่าการจำแนกประเภทของแหล่งน้ำในแง่ลักษณะทางกายภาพของลำห้วยมีความหลากหลายค่อนข้างมาก เป็นแหล่งน้ำธรรมชาติที่มีคุณค่าและความหมายต่อชาวบ้านค่อนข้างมาก เช่นเดียวกัน ซึ่งทุกส่วนสัมพันธ์กับการจำแนกประเภทตามความหลากหลายของแหล่งน้ำลำห้วยตามลักษณะความตื้น ลึก กว้าง แคบ และระบบนิเวศโดยรอบซึ่งมีอยู่ตามธรรมชาติซึ่งภายในตัวลำห้วยก็จะมี การแบ่งหรือจำแนกเป็น วังน้ำ แก่งน้ำ แล้วยังสัมพันธ์กับผลผลิตที่เกิดจากลำห้วย และวิธีการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์ ดังที่ชาวบ้านมีการจัดการน้ำรูปแบบฝายในหลายๆ บริเวณลำห้วย จึงเป็นการกำหนดรูปแบบวิธีการจัดการน้ำภายใต้เงื่อนไขทางด้านกายภาพเป็นสำคัญ เป็นการเรียนรู้ที่เกิดจากการใช้ชีวิตในวิถีปกติของชาวบ้านที่มีการพึ่งพาทั้งดิน น้ำ ป่า ชาวบ้านจึงสามารถคิดคิดค้นเครื่องมือในการหาอยู่หากินจากผลผลิตจากทรัพยากรต่างๆ ได้ และในอีกด้านหนึ่ง อีกทั้งยังเชื่อมโยงกับความเชื่อเรื่องผี ที่ชาวบ้านใช้เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวทางใจที่สำคัญในการดำรงชีวิตทุกๆ ด้าน โดยเฉพาะในการจัดการน้ำโดยในการจัดการนั้นจะมีพิธีกรรมส่วนหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับการใช้ทรัพยากร โดยที่จะมีการบอกกล่าวผีบ้าน ผีฝาย เพื่อขออนุญาต และเป็นหลักยึดในด้านกำลังใจ และมีการเลี้ยง หรือบูชาทุกเดือน 6 ครั้งได้กล่าวถึงในรายละเอียดเรื่องความเชื่อในเบื้องต้นแล้ว

4.1.3 ความจำเป็นในการปรับตัวของชาวบ้าน เพื่อให้สอดคล้องต่อความเปลี่ยนแปลง ของสภาพการณ์ต่างๆ ทั้งทรัพยากรที่ดิน น้ำ ป่า การเพิ่มขึ้นของประชากร และเศรษฐกิจแบบใหม่ ซึ่งจะเห็นว่าครอบคลุมถึงด้านกายภาพ ชีวภาพ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและความเชื่อ โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กับระบบการผลิต และการเปลี่ยนแปลง ซึ่งเป็นผลสืบเนื่องจากแนวทางการพัฒนาตามวิธีของรัฐที่มีต่อชุมชนบ้านวังสวาบ เริ่มตั้งแต่การให้สัมปทานตัดไม้ การประกาศให้เป็นป่าสงวน ซึ่งในระดับนโยบายส่วนหนึ่งเป็นแบบอย่างที่ดีในด้านการอนุรักษ์ แต่ในด้านแนวทางและวิธีการปฏิบัติการสร้างปัญหามากกว่า ซึ่งจากผลการดำเนินการของรัฐสร้างให้เกิดการทำลายป่าวงกว้าง ตัดไม้ใหญ่ ทับไม้เล็กตาย มีเทคโนโลยีที่ชาวบ้านเรียนรู้ในการตัดโค่นไม้ ป่าเสื่อมสภาพ ระบบนิเวศต่างๆ และภูมิปัญญาชาวบ้านที่อยู่คู่กับป่าบางส่วนถูกทำลาย ขณะเดียวกันชาวบ้านเกิดกระบวนการเรียนรู้ ซึมซับแนวทางการใช้ป่ารูปแบบดังกล่าวเข้าไปในระบบคิด เกิดการทำลายทรัพยากรโดยการเข้าไปใช้มีลักษณะแบบเอาเปรียบธรรมชาติมากขึ้น เป็นลำดับ

เมื่อเชื่อมโยงกับสถานการณ์การจัดการน้ำในปัจจุบัน ชยันต์ วรรธนะภูติ (2545) ได้กล่าวถึงปัญหาในการจัดการน้ำภาคอีสานว่า ภาครัฐมองในลักษณะที่เป็นความคิดหรือหลักคิดเชิงเดี่ยวที่มองว่าอีสานเป็นพื้นที่ที่แห้งแล้งที่สุดในประเทศ ทำให้เกิดปัญหาที่ขาดจากหลักความเป็นจริง ซึ่งพอสรุปได้ 4 ประเด็นสำคัญคือ ประเด็นที่หนึ่ง มายาคติในการจัดการน้ำภาคอีสานและความคิดเชิงเดี่ยว อีสานถูกมองว่าเป็นพื้นที่ที่แห้งแล้งที่สุดในประเทศ สะท้อนผ่านรายงานของทางราชการที่สอดคล้องกับความคิดของการพัฒนาที่ผ่านมาที่บอกว่า ไร่-จน-เจ็บ และแห้งแล้ง คำนิยามเหล่านี้ใช้เป็นฐานในการหาหลักคิดการจัดการที่เรียกว่า “หลักการเชิงเดี่ยว” กล่าวคือมีการใช้เทคโนโลยีเพื่อควบคุมและปรับธรรมชาติ เช่น การสร้างเขื่อน อ่างเก็บน้ำที่ขาดความรู้เท่าทันธรรมชาติที่มีความสลบซับซ้อน มายาคติดังกล่าวเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นเพื่อให้รัฐมีความชอบธรรมในการเข้ามาจัดการน้ำ มีบทบาทช่วงชิงกรรมสิทธิ์ หรือการจัดการน้ำไปจากประชาชน ประเด็นที่สอง หลักการของอีสานไม่ใช่การ “กักเก็บควบคุม” แต่เป็นการ “ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติ” ซึ่งชาวบ้านเรียนรู้ ปรับตัวเข้ากับธรรมชาติและระบบนิเวศโดยการเฝ้าสังเกตธรรมชาติ ทดลองปฏิบัติ เช่น การเดินไปดูพื้นที่ที่มีไอน้ำของน้ำขึ้นมาตามพื้นดินจะรู้ว่าเป็นบ่อน้ำ หรือมีน้ำใต้ดิน ภูมิปัญญาชาวบ้านจึงตั้งอยู่บนหลักการเคารพต่อธรรมชาติ ซึ่งปัญหาก็คือภาครัฐไม่ได้นำมาใช้ในการจัดการทรัพยากรน้ำอย่างจริงจัง ประเด็นที่สาม ทรัพยากรน้ำที่มีอยู่เกี่ยวข้องกับทรัพยากรอื่นๆ ด้วย โดยที่การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรหลายด้านตามความหลากหลายของพื้นที่ และตามความผันแปรของธรรมชาติ มีทรัพยากรที่เลือกใช้ได้ตลอดฤดูกาลที่หมุนเวียนเปลี่ยนไป ความเข้าใจความหลากหลายที่มีอยู่ไม่ใช่ความรู้ว่าใช้น้ำอย่างไร แต่เข้าใจในแต่ละพื้นที่

ที่มีความหลากหลายของดิน ป่า ภูเขาและพืชต่างๆ ที่นำมาใช้ได้ และประเดิมสุดท้าย แต่ละลุ่มน้ำ มีความหลากหลายของแหล่งน้ำ ชาวอีสานรู้จักพัฒนารูปแบบการใช้ประโยชน์ที่แตกต่างกัน มีการจัดองค์กรเพื่อใช้น้ำ และดูแลรักษาเพื่อให้เกิดความยุติธรรม ทำให้การจัดการทรัพยากรมีความยั่งยืน กฎเกณฑ์ไม่ได้เขียนไว้แต่ยึดถือปฏิบัติควบคุม จึงถือว่าเป็นกติกาการใช้น้ำถือเป็นจริยธรรม หรือระบบศีลธรรมในการใช้ทรัพยากรน้ำซึ่งรวมถึงทรัพยากรอื่นๆ ด้วย แนวทางการแก้ปัญหาของภาครัฐที่ผ่านมาจึงเน้นเรื่องการใช้งบประมาณก้อนโต ซึ่งอาจจะทำให้เกิดมายาคติโดยการมองว่าอะไรก็ตามที่มาจากชาวบ้านในพื้นที่ไม่ทันสมัย ไม่สามารถแก้ปัญหาได้ ทุกอย่างต้องมาจากต่างประเทศ ทุกอย่างต้องเป็นเทคโนโลยี ต้องมาจากราชการ

ผลที่เกิดขึ้นในชุมชน และกระทบต่อระบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนจากการเข้ามาจัดการทรัพยากรของรัฐ โดยตามแนวทางและวิธีการจัดการหรือดังกล่าว ทำให้แนวทางในการใช้ป่าแบบพอเพียงถูกกระแทกอย่างรุนแรง เป็นแรงผลักดันที่สำคัญที่ทำให้เกิดแนวทางเลือกในการแก้ปัญหของชาวบ้านที่มีทั้งสองด้านกล่าวคือ มีทั้งด้านที่ใฝ่ดี กับด้านที่ใฝ่ไม่ดี ซึ่งกับสภาพการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวชาวบ้านต้องตั้งรับและปรับตัวในหลายๆ ด้าน ซึ่งส่วนหนึ่งในเรื่องการทำมาหากินในรูปแบบการทำนาแบบเดิมดั้งเช่นข้าวไร่อดีตจึงคงอยู่ได้ลำบาก และค่อยๆ หดหายไปพร้อมกับสภาพทรัพยากรที่ถูกทำลาย ทั้งนี้ก็ยังพบว่าบนพื้นฐานข้อจำกัดของทรัพยากรชาวบ้านก็ใช้โอกาสดังกล่าวได้พัฒนาแนวทางในการจัดการน้ำขึ้นมาเพื่อจะปรับเปลี่ยนวิธีการทำนาจากข้าวไร่เป็นนาดำ โดยมีเป้าหมายสำคัญคือ มีข้าวพอกิน วัฒนธรรมบางอย่างที่ผูกติดมาตั้งแต่อดีต เช่น การลงแขกเอาแรง ความเชื่อเกี่ยวกับการทำนาที่เป็นบ้ำหลอมทางสำนึกจึงยังคงมีอยู่ แม้จะมีการปรับรูปแบบบางอย่างแต่ยังคงคุณค่าและความหมายเดิมคือ การช่วยเหลือเอื้ออาทรที่มีต่อกัน เป็นพื้นฐานสำคัญที่ช่วย โยงยึดให้ความร่วมมือร่วมมือกันยังคงมีอยู่ในปัจจุบัน และเมื่อชาวบ้านเลือกวิธีที่จะทำให้มีข้าวกินจึงเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดการพัฒนารูปแบบหรือวิธีการจัดการน้ำรูปแบบฝายเพื่อสนองตอบวิธีการแก้ปัญหาจึงเกิดขึ้นภายใต้กระบวนการเรียนรู้จากประสบการณ์เดิม ผสมผสานกับประสบการณ์ใหม่ที่ได้รับเกิดเป็นภูมิปัญญาในการจัดการน้ำรูปแบบฝายที่มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่องทั้งรูปแบบการก่อสร้าง และการจัดการของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝาย สภาพการณ์ดังกล่าวทำให้ชาวบ้านต้องปรับตัวเพื่อให้อยู่รอด และผู้เฒ่าผู้แก่ยังได้สร้างความเชื่อขึ้นมาเพื่อให้เกิดการอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข มีที่พึ่งทางใจ มีการสั่งสม ผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดอย่างไม่ขาดนึ่ง ทำให้ภูมิปัญญาในด้านต่างๆ ก่อเกิดหรือพัฒนาขึ้นลือไปตามการดำรงชีวิตของชาวบ้านจนถึงปัจจุบัน

แนวทางการจัดการทรัพยากรตามแบบวิถีของชาวบ้านจึงเป็นแนวทางที่ช่วยยื้อหยัดถึงสิทธิอำนาจในการเป็นเจ้าของทรัพยากรร่วมกันของชุมชน แต่สถานการณ์ที่ผ่านมาพลัง

อำนาจของชุมชนยังไม่ทำให้ระบบการจัดการตามแบบวิธีการของรัฐกระเทือนได้มากนัก ในปัจจุบันมีแนวคิดหนึ่งที่จะช่วยทำให้เกิดการวิเคราะห์เงื่อนไขต่างๆ ที่ครอบคลุมรอบด้านมากขึ้น ดังที่ Peet and Watts (1993, อ้างถึงใน ชูศักดิ์ วิทยาค, 2539)การจัดปรับแนวคิด และขยายพรมแดนความรู้ในการวิเคราะห์ตามแนวทางของนิเวศวิทยาการเมืองออกไปได้อีก 6 ประเด็นหลักคือ (1) ต้องปรับปรุงเนื้อหาและให้ความหมายใหม่ของเศรษฐศาสตร์การเมืองในส่วนที่เกี่ยวข้องกับสิ่งแวดล้อมในระดับต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องขีดจำกัดของระบบนิเวศวิทยา (2) ต้องมีการพิจารณาเรื่องการเมืองให้เด่นชัดกว่าที่เป็นอยู่ เน้นในเรื่องรูปแบบการต่อต้านในชีวิตประจำวัน การเคลื่อนไหว และการจัดตั้งองค์กรทางการเมือง และควรพิจารณาร่วมกับประเด็นของสิทธิการเข้าถึงทรัพยากร (3) ควรให้มีการวิเคราะห์ถึงความเชื่อมโยงกันระหว่างนิเวศวิทยาการเมืองกับประชาสังคม โดยเฉพาะกระบวนการเคลื่อนไหวทางด้านสิ่งแวดล้อมที่ทำลายและอยู่เหนือการควบคุมของรัฐ (4) ควรให้ความสนใจในปัญหาการสร้างแนวความคิดและการรื้อทึ้งแนวความคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่ยั่งยืน โดยการเน้นไปที่ความหลากหลายในความเข้าใจ โดยรวมไปถึงการวิเคราะห์วาทกรรม (discourse analysis) เกี่ยวกับความรู้วิทยาศาสตร์เพื่อให้เข้าใจความหลากหลายของวาทกรรมทางด้านสิ่งแวดล้อม (5) เกี่ยวข้องกับการศึกษาประวัติศาสตร์สิ่งแวดล้อม (environmental history) เพื่อช่วยในการทำความเข้าใจกับพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของการเปลี่ยนแปลงทางด้านสิ่งแวดล้อม และ (6) เป็นข้อกังขาเกี่ยวกับองค์ความรู้นิเวศวิทยาในกรอบแนวคิดนิเวศวิทยาการเมืองว่า ยังติดอยู่กับความรู้กระแสหลักทางนิเวศวิทยาเชิงระบบ (system ecology) ในเรื่องนี้เขาจึงมีข้อเสนอว่า จุดสนใจของนิเวศวิทยาการเมืองในช่วงต่อไป น่าจะอยู่ที่การวิเคราะห์ความเคลื่อนไหวทางสิ่งแวดล้อม และทางสังคม โดยเฉพาะกระบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่เกิดขึ้นใหม่ในหมู่ประเทศกำลังพัฒนา ซึ่งคาดการณ์กันว่าจะเป็นการรวมตัวกันขององค์กรชาวบ้านต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อมและการวิพากษ์แนวทางการพัฒนาที่ยังดำรงอยู่

ดังนั้นในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กของชาวบ้าน ซึ่งในภาวะการณ์ปัจจุบันต้องผ่านการต่อสู้ ต่อรองกับอำนาจของระบบรัฐ และกลุ่มตลาดทุนที่มาพร้อมกันนโยบายและการส่งเสริมของรัฐ ซึ่งเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับระบบการผลิตสมัยใหม่ที่ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรด้านต่างๆ โดยเฉพาะระบบนิเวศแหล่งน้ำได้สูญเสียความหลากหลายภูมิปัญญาในการจัดการน้ำของชาวบ้านหลายส่วนยังน่าเป็นห่วงหากสภาพการณ์ยังเป็นเช่นนี้ ทำให้ชาวบ้านยังต้องพยายามในการที่จะค้นหาศักยภาพของตน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับอำนาจของท้องถิ่นทั้งในส่วนที่มีอยู่ที่จะสร้างเสริมให้เกิดเป็นพลังในอันที่จะไม่ถูกรอบงำกับอำนาจอื่นๆ ซึ่งจะส่งผลให้ชาวบ้านสามารถดำรงอยู่ร่วมทั้งระหว่างคนกับคน และระหว่างคนกับ

ทรัพยากรธรรมชาติได้อย่างยั่งยืน ปฏิสัมพันธ์ระหว่างโครงอำนาจกับตัวบุคคลที่มีส่วนได้เสีย ส่วนเสียบกับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องในระดับต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นรัฐ ชาวบ้าน หรือเอกชน ซึ่งเข้ามาเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์ เกิดข้อขัดแย้ง ปะทะ ต่อสู้ ต่อรองในรูปแบบต่างในอันที่จะสร้างเสริมให้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็กในปัจจุบันดำรงอยู่ และมีการปรับตัวตามสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลง และมีการผลิตซ้ำเพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนและเหมาะสม โดยที่ชาวบ้านมีทั้งจิตสำนึก ความรู้ความเข้าใจ และมองเห็นความเกี่ยวพันของปัญหาที่สลับซับซ้อนในภาวะการณ์ปัจจุบันได้ครอบคลุมมากยิ่งขึ้น กลุ่มผู้ใช้น้ำจึงเป็นตัวแทนของอำนาจการจัดการของชุมชนที่จะยืนยันทน และต่อสู้ ต่อรองกับอำนาจทางการเมืองที่แฝงตัวอยู่กับองค์กรในระดับท้องถิ่น จึงเป็นแนวทางที่ต้องตระหนักให้มากขึ้นในการทำงานร่วมกัน องค์ความรู้ที่จะรวบรวมเพื่อช่วยเป็นเครื่องมือที่หนักแน่นในการต่อสู้กับระบบดังกล่าวจึงเป็นเรื่องต้องคิดต่อไปในระดับชาวบ้าน และผู้ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง

4.2 เจื่อนไขที่ทำให้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำรูปแบบฝาย สามารถดำรงอยู่ และมี การผลิตซ้ำและสืบทอดองค์ความรู้ในการนำในรูปแบบฝาย

พิจารณาลักษณะองค์ความรู้ที่ปรากฏนั้นมี 2 ลักษณะคือ ความรู้ที่มีลักษณะเป็นรูปธรรม และความรู้ที่มีลักษณะเป็นนามธรรม ซึ่งความรู้ที่เป็นรูปธรรมได้แก่ ตัวฝายที่กั้นน้ำที่ได้ก่อสร้างซึ่งยังมีความหลากหลายและมีการพัฒนาปรับปรุงรูปแบบ วัสดุในการก่อสร้างมาถึงปัจจุบันซึ่งสามารถพบได้ที่บ้านวังสวาบ ทั้งฝายดิน ฝายหินภูเขาผสมคอนกรีต และฝายคอนกรีตในปัจจุบัน ซึ่งแสดงให้เห็นว่าเป็นรูปธรรมของความรู้ที่เปิดเผยไม่ได้ปิดบัง แต่ในการเรียนรู้อย่างเข้าใจจะต้องมีการผสมผสานกับความรู้ที่เป็นนามธรรมซึ่งอยู่ในกลุ่มความรู้แฝง และฝังลึกอยู่ กระบวนการทำงานและในสำนึกของคน โดยที่ความรู้ที่เป็นนามธรรม ซึ่งลักษณะความรู้เป็นความรู้แฝงและความรู้ที่ฝังลึกอยู่ในตัวคนนั้นได้แก่ ทักษะ เทคนิคในการจัดการที่เกี่ยวข้องทั้งทางด้านกายภาพ และทางด้านสังคมวัฒนธรรม ที่ถูกถ่ายทอดผ่านการใช้ชีวิตร่วมกัน หรือการทำกิจกรรมในการทำฝายร่วมกัน ซึ่งได้แก่ ความรู้ทางเทคนิคในการเลือกพื้นที่ การก่อสร้างฝายรูปแบบต่างๆ การกำหนดกฎเกณฑ์ในการดูแลรักษา การเข้าเป็นสมาชิก และแบ่งปันน้ำ บทลงโทษต่างๆ เป็นต้นซึ่งทำให้เกิดการการพัฒนาความรู้เป็นความรู้เปิดเผยเพื่อใช้ในการก่อสร้างฝายมาเป็นลำดับ จนเกิดเป็นการเรียนรู้ที่สำคัญว่า มีน้ำ มีฝาย ได้ทำนาได้ มีข้าวกิน วิธีดังกล่าวจึงยังคงอยู่ในปัจจุบัน กับความคิดความเชื่อเรื่องผี ซึ่งถูกนำมาใช้ในการควบคุมกำกับพฤติกรรมในด้านต่างๆ โดยที่ความรู้ทุกส่วนมีความเกี่ยวข้องเชื่อมโยงกับการนำความเชื่อเรื่องผีเข้ามาในระบบคิด มีส่วนในกำหนดเป็นแนวทางการจัดการน้ำที่มีจริยธรรมและศีลธรรมกำกับเกี่ยวข้องสัมพันธ์กับการจัดการน้ำรูปแบบฝาย เป็นความรู้ที่พัฒนาเป็นสำนึกในการจัดการการใช้

นำร่วมกันผ่านกลุ่มที่มีลักษณะการจัดการที่มีความหลากหลายไม่จำกัดรูปแบบตายตัว ถึงแม้ว่าในทุกส่วนจะไม่มีบันทึกไว้เป็นลายลักษณ์อักษรก็ตาม

ในส่วนลักษณะของภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้ในการจัดการน้ำของชาวบ้านนั้นพอที่จะสรุปได้ว่ามีความสัมพันธ์กับบริบทฐานทรัพยากรของท้องถิ่น ผ่านระบบการจำแนกแยกแยะอย่างเข้าใจ มีการให้คุณค่าความหมายต่อทรัพยากรต่างๆ ที่มีลักษณะที่ไม่แยกส่วน แต่มีความเชื่อมโยงกับความรู้ทุกส่วน การนำมาใช้มีลักษณะบูรณาการอย่างเป็นองค์รวม อีกทั้งเป็นความรู้ที่แฝงอยู่กับกระบวนการและขั้นตอนในการทำงาน รวมทั้งฝังอยู่กับตัวคนเป็นสำคัญ ไม่มีบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร และโดยความรู้ในการจัดการมีลักษณะที่เป็นพลวัต มีการปรับ ประยุกต์ ในลักษณะการเชื่อมหรือต่อยอด และผสานความรู้จากฐานความรู้เดิมเป็นสำคัญ ภายใต้ลักษณะดังกล่าวสามารถสรุปเงื่อนไขต่างๆ ที่ช่วยให้ภูมิปัญญาดำรงอยู่ได้โดยผ่านการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดผ่านกระบวนการเรียนรู้ ใช้ประโยชน์จากน้ำภายใต้รูปแบบของการจัดการน้ำดังกล่าว ยังพบว่ามีกลไกและเครื่องมือที่สำคัญ ภายใต้กระบวนการเรียนรู้และการจัดการที่ครอบคลุมทั้งทางกายภาพ ทางสังคมวัฒนธรรม ซึ่งมีรายละเอียดที่สำคัญๆ ดังนี้

4.2.1 การตระหนักถึงประโยชน์ของการจัดการน้ำรูปแบบฝายของชาวบ้าน ซึ่งก่อให้เกิดประโยชน์ทั้งต่อผู้คน ทรัพยากรดิน น้ำ ป่า และ ระบบนิเวศโดยรวม กล่าวคือ น้ำที่กักเก็บไว้เป็นช่วงๆ ช่วยรักษาสมดุลของธรรมชาติทั้งหมด อีกทั้งยังสัมพันธ์กับวิถีการดำเนินชีวิต ผู้คนที่ต้องพึ่งพาน้ำเป็นหลักสำคัญ ช่วยสร้างประโยชน์ และระบบการพึ่งพาที่ผู้คนมีต่อธรรมชาติที่ครอบคลุมทั้งการดูแล ไร่ และการอนุรักษ์ไปพร้อมๆ กัน ในที่นี้พบว่า จากสภาพความหลากหลายของลำห้วยในอดีต สภาพความเป็นวังน้ำ ช่วยในการกักเก็บน้ำเป็นช่วงๆ ตามความลึกของสภาพลำห้วยที่มีปรากฏเป็นช่วงๆ แต่เมื่อสภาพลำห้วยมีการเปลี่ยนแปลง ความหลากหลายของระบบนิเวศเสื่อมลง การจัดการน้ำรูปแบบฝายที่ชาวบ้านได้สร้างขึ้น เป็นเสมือนหนึ่งความพยายามที่จะทดแทนต่อสภาพความเปลี่ยนแปลงของลำห้วย ที่ชาวบ้านเคยพึ่งพาตามธรรมชาติในอดีต ขณะเดียวกันการกักเก็บน้ำในระบบปัจจุบันก็ไม่ได้เน้นการกักเก็บเพียงอย่างเดียว เพราะโดยรูปแบบฝายน้ำล้น เป็นระบบที่ช่วยหล่อเลี้ยงสายน้ำตลอดทั้งสาย ตามศักยภาพของแหล่งน้ำลำห้วย เนื่องจากเมื่อน้ำเก็บได้ในจำนวนที่พอเหมาะ ก็จะไหลล้นไปสายน้ำ ช่วยชะลอทั้งความเสื่อมโทรมของระบบนิเวศแหล่งน้ำ และช่วยประคับประคองผลผลิตที่เคยมีจากน้ำให้ยังคงมีอยู่ตามธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นปลา กุ้ง หอย พืชผักน้ำ เป็นต้น ให้คงมีอยู่ต่อไป ภายใต้การกำหนดวิธีการจัดการ โดยมีกระบวนการทางสังคม คือการทำงานของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายช่วยกำกับดูแลให้สภาพการใช้น้ำดังกล่าวยังคงมีต่อไป

4.2.2 กระบวนการมีส่วนร่วมของสมาชิกซึ่งก่อให้เกิดการพัฒนา ปรับปรุงกฎเกณฑ์ให้เหมาะสมกับยุคสมัย ซึ่งมีกระบวนการพัฒนาผ่านการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างผู้ใช้น้ำ โดยที่การปรับปรุงและการพัฒนากฎเกณฑ์มีให้เหมาะสมสอดคล้องภายใต้หลักการเดิมอย่างต่อเนื่องกับช่วงเวลาเสมอ ซึ่งในการพัฒนาจะเป็นไปบนพื้นฐานของสภาพสังคม และทางด้านกายภาพ แม้กฎเกณฑ์จะไม่มีเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ยังสามารถดำรงอยู่ได้ ทั้งนี้เนื่องวิธีการนำกฎเกณฑ์ไปบังคับใช้จะมีความยืดหยุ่นค่อนข้างสูง การใช้เป็นไปตามความจำเป็นแต่ละช่วงเวลา ช่วยสร้างบรรยากาศในการใช้น้ำไม่ให้เกิดข้อขัดแย้งในการใช้น้ำ ที่แสดงออกผ่านความร่วมมือ ร่วมแรง ร่วมใจ และกฎเกณฑ์ในการใช้น้ำยิ่งเพิ่มความสำคัญมากยิ่งขึ้นในช่วงที่ฤดูแล้ง น้ำไม่ค่อยมี เพื่อระงับข้อขัดแย้ง ดังที่ชาวบ้านมีกฎเกณฑ์ในการแบ่งขบวนน้ำกันในกลุ่มฝ่ายบ้าน ฝ่ายนาเหนือ ส่วนฝ่ายอื่น ก็จะเรียงลำดับผู้ใช้น้ำจากที่ใกล้ฝ่าย ถึงไกลฝ่ายออกไป เพื่อให้เกิดความเป็นธรรม การพัฒนากฎเกณฑ์ดังกล่าว ถูกพัฒนามาจากวัฒนธรรมดั้งเดิมของท้องถิ่น มีการนำมาปรับใช้กับการแบ่งปันน้ำ ที่สัมพันธ์กับวิธีการผลิตพืช อีกทั้งในการนำมาใช้มีเป้าหมายที่สำคัญคือการช่วยระงับข้อขัดแย้ง ซึ่งเป็นประเด็นที่กลุ่มผู้ใช้น้ำ โดยเฉพาะกลุ่มที่มีความหลากหลายของสมาชิก (หรือมีลักษณะเป็นทางการ) โดยภูมิปัญญาชาวบ้าน จึงมีการกำหนดกฎเกณฑ์ขึ้นมาใช้ ซึ่งก็มีลักษณะที่เป็นทางการเช่นกัน กล่าวคือ มีกระบวนการที่ชัดเจนที่เกิดจากการมีส่วนร่วมของสมาชิกในการหาทางออก และกำหนดทางเลือก วิธีการแก้ปัญหาในการแบ่งปันน้ำร่วมกัน โดยพื้นฐานของวิธีการจึงง่ายต่อการนำไปใช้ เราจึงพบว่าถึงแม้ไม่มีบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรก็ถือปฏิบัติร่วมกันได้

4.2.3 การมีผู้นำที่สำคัญในการสืบทอดความรู้ที่ครอบคลุมทั้งทางด้านกายภาพ และสังคมวัฒนธรรม ทั้งในการก่อสร้างฝาย ที่มีประสบการณ์การเรียนรู้ผ่านการใช้ชีวิตแบบเคียงบ่าเคียงไหล่ จากคนรุ่นก่อน ช่วยเชื่อมต่อองค์ความรู้ระหว่างภูมิปัญญาเก่ากับภูมิปัญญาใหม่ที่ลงลึกถึงแนวคิด สำนึก ซึ่งพัฒนาจากศักยภาพภายใน ของชาวบ้านอย่างแท้จริง ซึ่งเมื่อพิจารณาลักษณะของภูมิปัญญาในการจัดการน้ำจากอดีตจนถึงปัจจุบัน ที่ทำให้ภูมิปัญญาดังกล่าวมีการพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง มีการบูรณาการองค์ความรู้ได้อย่างเหมาะสมกับศักยภาพทั้งทางด้านกายภาพ และการจัดการทางสังคม ซึ่งในยุคปัจจุบันยังดำรงอยู่ได้และเป็นที่ยอมรับของผู้ใช้น้ำร่วมกัน รวมทั้งมีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ ทำให้การจัดการน้ำรูปแบบฝายซึ่งจัดการโดยชาวบ้านสามารถดำรงอยู่มาจนถึงปัจจุบันซึ่งได้แก่ ประการแรก มีคนต้นคิดที่สำคัญ ซึ่งเป็นผู้นำ ที่ผ่านประสบการณ์การเรียนรู้ผ่านทำมาหากินที่ร่วมเคียงบ่าเคียงไหล่กับพ่อ คือนายอิ โดภูเขียว ซึ่งเป็นคนริเริ่มคนแรกในการก่อสร้างฝายในอดีต และพ่อจ๋องเป็นคนสานต่อทั้งแนวคิดวิธีการในการสร้างฝายในอดีต รวมทั้งโดยส่วนตัวยังมีลักษณะเป็นผู้นำ เก่งในการจัดการ วางแผน มีความ

ไฟเรียนรู้ มีความเอื้ออาทร และเป็นผู้ที่เชื่อถือศรัทธา มีอำนาจทางด้านจิตใจกล่าวคือ มีตำแหน่งทางสังคมคือ เป็นเจ้า หรือสมุนของผีในชุมชน จึงเป็นส่วนสำคัญที่ช่วยทำให้ใช้ผลึกของประสบการณ์ที่มีอยู่เดิมสามารถผสมผสานกับความรู้ที่ไปเห็นมาใหม่ในการสร้างฝาย สร้างเสริมให้มีการพัฒนารูปแบบอย่างต่อเนื่อง ดังนั้นจึงพบว่า แม้วัสดุในการสร้างฝายจะเปลี่ยนไปเช่นไร แนวคิด และโลกทัศน์ความเข้าใจเกี่ยวกับฝายที่เป็นประสบการณ์ก็ยังคงอยู่ และมีการสะสมองค์ความรู้ใหม่อย่างต่อเนื่อง ประการที่สอง กระบวนการเรียนรู้ที่มีลักษณะการเรียนรู้ผ่านประสบการณ์จริงในการสร้างฝายกับพ่อและคนรุ่นก่อนในอดีต สร้างให้เกิดเป็นการเรียนรู้ดังกล่าวยังเชื่อมโยงไปถึงความเข้าใจศักยภาพและความหลากหลายของทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนอย่างแท้จริง โดยเฉพาะทรัพยากรน้ำ การกำหนดแนวทางและวิธีการจัดการน้ำ และเกิดการพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ประการที่สาม ลักษณะของการนำความรู้มาใช้มีการปรับประยุกต์ให้เหมาะสมกับสภาพฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่า ที่มีอยู่ในชุมชน และโดยเฉพาะในบริเวณที่ก่อสร้างฝาย จึงเกิดเป็นพลังใจที่สำคัญทุกครั้งที่สร้างฝายว่าต้องรับน้ำได้ ประการที่สี่ มีเครือข่ายการเรียนรู้จากภายนอก โดยผ่านกลไกเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่สำคัญ มีลักษณะความสัมพันธ์ที่แนบแน่นในรูปแบบ “เสี่ยว” การเรียนรู้จึงไม่มีการปิดบัง เป็นการให้ความรู้กันแบบหมดเปลือก ส่งผลให้นำมาประยุกต์ใช้ได้ในพื้นที่ของตนเอง ในยุคปัจจุบันยังสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับรัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชน ที่เป็นแหล่งสนับสนุนในด้านงบประมาณทำให้เกิดการพัฒนาปรับตัววัสดุที่ใช้ในการก่อสร้างฝายที่สำคัญ ประการที่ห้า มีผู้ร่วมกระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญก็คือ เพื่อนบ้านและคนในครัวเรือนร่วมเป็นผู้ก่อการ โดยการร่วมมือหลายระดับ มีการร่วมกระบวนการเรียนรู้ตั้งแต่ต้น ซึ่งหมายความว่า อยู่ในสภาพแวดล้อมเดียวกัน ออกไปเรียนรู้จากภายนอกไปเห็นรูปแบบการสร้างฝายด้วยกัน มีการพูดคุยสื่อสารกันแบบชาวบ้าน และที่สำคัญร่วมก่อสร้างฝายด้วยกัน เป็นกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันที่สร้างฐานพลังเพิ่มมากขึ้น เนื่องจากมีเวทีการพูดคุยทั้งภายในและภายนอกกลุ่ม เป็นการถ่วงถ่วงความเหมาะสมที่จะดำเนินการและพัฒนาการก่อสร้างฝายตลอดระยะเวลายาวนาน

4.2.4 เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรม ที่แนบแน่นทั้งภายในและภายนอก ทำให้การถ่ายทอดความรู้มีลักษณะที่ไม่ปิดกั้น ทำให้การเรียนรู้ และการนำมาปรับประยุกต์ใช้ได้อย่างเหมาะสม โดยที่ภายในเกิดจากการพัฒนาขึ้นภายในได้ความสัมพันธ์ที่มีอย่างแนบแน่น โดยเฉพาะเครือข่ายความรู้ภายในที่มีต้นทุนเดิมอยู่มากทั้งในด้านกายภาพและทางสังคมเป็นฐานหลักสำคัญ รวมทั้งเครือข่ายการเรียนรู้จากภายนอกไม่ว่าจะเป็นระหว่างชาวบ้านด้วยกันเอง โดยเฉพาะเครือข่ายดังกล่าวถูกยึดแน่นในด้านความสัมพันธ์ในลักษณะเป็นเครือญาติ เป็นเสี่ยว กันมาก่อน การพึ่งพาอาศัย และการถ่ายทอดความรู้จะเป็นไปอย่างจริงจัง และในส่วน

ของภาครัฐ และองค์กรพัฒนาเอกชน ซึ่งมีส่วนสำคัญทำให้เป็นการเปิดช่องทางในการพัฒนา และทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในอีกทางหนึ่ง กล่าวคือ ได้มีการสนับสนุนงบประมาณเพื่อการปรับปรุง ซ่อมแซมฝาย โดยเฉพาะในส่วนขององค์กรพัฒนาเอกชน ได้สร้างเสริมแนวทางการมีส่วนร่วมเพื่อให้เกิดความเป็นเจ้าของ และร่วมกันดูแล ไม่ผลัดภาระเป็นของภายนอก ซึ่งเป็นวิธีการช่วยต่อยอดถึงการพึ่งพาตนเอง เช่น ในการสนับสนุนงบประมาณจะสนับสนุนเฉพาะในแง่วัสดุอุปกรณ์ ส่วนชาวบ้านลงแรงหรือสทบทางด้านแรงงาน โดยการมาช่วยกันก่อสร้าง ปรับปรุงฝายในรูปแบบปัจจุบันที่เป็นฝายคอนกรีตหรือฝายปูน ทั้งสองส่วนช่วยให้เกิดการผสมผสานความรู้ทั้งในแง่เทคนิคและทักษะ รวมทั้งวัสดุที่ใช้ เป็นการเพิ่มศักยภาพในด้านความคงทน แต่อยู่ภายใต้โครงสร้างเดิมของฝายที่เคยก่อสร้างแล้ว ในการรับของชาวบ้านที่มีลักษณะรับและสามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้จึงเป็นที่เชื่อว่าจะทำให้ภูมิปัญญาดังกล่าวถูกนำมาใช้ หรือหากมีการพัฒนาก็จะเป็นไปอย่างเท่าทัน ไม่ได้ปรับรูปโฉมจนไม่หลงเหลือภูมิปัญญาดั้งเดิมอยู่เลย

4.2.5 กลไกของกลุ่มผู้ใช้น้ำที่สืบสานแนวทางการจัดการน้ำตามแบบชาวบ้าน ที่มีลักษณะไม่มีรูปแบบการจัดการแบบตายตัว มีความยืดหยุ่นปรับตัวภายใต้เงื่อนไขต่างๆ ของแต่ละกลุ่ม และที่สำคัญสมาชิกมีเครือข่ายความสัมพันธ์แบบเครือข่ายเป็นส่วนใหญ่ ดังนั้นจึงพบว่าทุกกลุ่มไม่มีการกำหนดเป็นลายลักษณ์อักษร บางส่วนไม่มีกฎเกณฑ์ใดๆ หรือบางส่วนเรียนรู้พัฒนากฎเกณฑ์ขึ้นมาพร้อมๆ กับการใช้น้ำดังตัวอย่าง แนวทางการจัดการ โดยชาวบ้านที่ปัจจุบันยังดำเนินการอยู่ ซึ่งจัดการภายใต้ความหลากหลายของผู้คนที่ใช้น้ำ และเป็นการจัดการที่ไม่ได้ถูกรอบงำจากอำนาจรัฐ โดยลักษณะกลุ่มที่มีอยู่แสดงให้เห็นความหลากหลายในการจัดการภายใต้โครงสร้างการรวมตัวกันของสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำ ที่มีสถานะเป็นกลุ่มทั้งที่เป็นทางการ และกลุ่มเครือข่าย กล่าวคือ กลุ่มจะมีโครงสร้างหรือความชัดเจนตามความหลากหลายของสมาชิกที่เข้าร่วม เช่น กลุ่มผู้ใช้น้ำฝายบ้านจะมีการจัดการ มีผู้นำหรือหัวหน้าน้ำ มีผู้ช่วยหรือที่เรียกว่าหัวหน้าคลอง ส่วนฝายนาเหนือ มีลักษณะการจัดการที่ใกล้เคียงกับฝายบ้าน คือ มีหัวหน้าน้ำ และมีผู้ช่วยแต่ต่างกันตรงที่ที่มาของหัวหน้าน้ำ ซึ่งไม่ได้มีการเลือกตั้งเป็นทางการ แต่เกิดจากการที่มีที่ดินอยู่ใกล้ฝาย และมากกว่าสมาชิกคนอื่นๆ รวมทั้งเป็นคนที่ยืนยันแข็ง เพื่อนๆ ก็เลยมอบหมายให้เป็นหัวหน้าน้ำ ส่วนกฎเกณฑ์ต่างๆ ก็มีการนำความรู้จากฝายบ้านมาปรับใช้ ซึ่งเรียนรู้การจัดการจากฝายบ้าน โดยโครงสร้างจึงมีความชัดเจนในบางส่วนเช่น การมีผู้นำ เพื่อให้การดำเนินการตามกิจกรรมกลุ่มเป็นไปได้ กลุ่มผู้ใช้น้ำส่วนที่เหลือ กลุ่มมีฐานความสัมพันธ์ในลักษณะเครือข่ายซึ่งประกอบด้วยเครือข่ายในตระกูลเดียวกันเป็นหลัก และเครือข่ายระหว่างตระกูล ก็เป็นตัวกำหนดวิธีการจัดการ โดยเฉพาะในส่วนของกฎเกณฑ์ในการใช้น้ำร่วมกันก็มีทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ โดยกลุ่มที่มีลักษณะการจัดการแบบทางการ มีกฎเกณฑ์ที่เป็นทางการในการใช้น้ำ

ร่วมกัน ส่วนกลุ่มที่เป็นกลุ่มเครือญาติ กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการแบ่งน้ำก็มีลักษณะแบบบอกกล่าวหรือที่ชาวบ้านเรียกว่า“ของกันเอา การเป็นผู้นำส่วนใหญ่จะเกิดขึ้นตามกิจกรรม และตามความถนัดในการมีส่วนร่วมในกิจกรรมปรับปรุง คูแลร์กษาฝาย ซึ่งพบที่ฝายผาข้าวหลาม ฝายห้วยกกคูน ส่วนฝายที่มีฐาน“ความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติ”ในลักษณะสัมพันธ์ระหว่างตระกูล โดยการเกี่ยวดองกัน ก็จะมีการจัดการที่คล้ายๆ กัน แต่ต่างกันตรงที่ในการแบ่งปันน้ำจะมีการกำหนดกฎเกณฑ์การแบ่งขวนน้ำ เนื่องจากแก้ปัญหาซึ่งมีโอกาสทะเลาะกันมากกว่าพี่น้องกัน

กลุ่มผู้ใช้น้ำยังแสดงให้เห็นการจัดการทรัพยากรน้ำที่มีชาวบ้านเป็นหลักในการจัดการ ซึ่งสอดคล้องกับที่ เยาวลักษณ์ อภิชาติवलลภ (2533) ได้สรุปเกี่ยวกับแนวคิดเกี่ยวกับการจัดการองค์กรเพื่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติว่า การรวมกลุ่มของมนุษย์จะก่อให้เกิดพลังหรืออำนาจในการต่อรองต่างๆ ดังคำกล่าวของ Aristotle ที่ว่า “มนุษย์เป็นสัตว์สังคม” นั่นคือมนุษย์ไม่สามารถที่จะอยู่ตามลำพังได้จึงมีความจำเป็นต้องพึ่งพิงผู้อื่นอยู่เสมอ มนุษย์จึงใช้กลไกอย่างหนึ่งคือ การรวมกลุ่ม เพื่อให้เกิดการตอบสนองความต้องการซึ่งกันและกัน โดยปัจจัยที่ผลักดันให้เกิดกลุ่มประเภทต่างๆ ได้แก่ ปัจจัยทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งภายในชุมชนก็อาจมีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติแต่ละประเภทที่แตกต่างกัน โดยที่เป็นไปหรือมีความสัมพันธ์กับการใช้ทรัพยากรของกลุ่ม เช่น ทรัพยากรน้ำจะมีกลุ่มผู้ใช้น้ำที่มีบทบาทหน้าที่และจำนวนสมาชิกที่แน่นอน ส่วนทรัพยากรป่าไม้แม้จะมีแหล่งทรัพยากรที่ชัดเจน แต่กลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ก็จะไม่มีแน่นอน ทั้งนี้ทรัพยากรน้ำ ป่าไม้ก็ยังมีการใช้ทรัพยากรดังกล่าวร่วมกันหลายคน หลายชุมชน ในการควบคุมจึงเป็นไปด้วยความลำบาก ดังนั้นในกระบวนการจัดการทรัพยากรดังกล่าวจึงอาศัยกลุ่มหรือองค์กรทำหน้าที่ดูแลรักษา และในขณะที่เดียวกันกลุ่มที่เข้มแข็งก็ต้องอาศัยผู้นำกลุ่ม (Leadership) ที่คอยทำหน้าที่เป็นผู้ประสานหรือคอยกำกับดูแล และในการจัดการทรัพยากรจะต้องมีการพึ่งพาทั้งผู้นำกลุ่มที่เป็นทางการเช่น ผู้ใหญ่บ้าน และผู้นำกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ เช่น มัคทายกวัด พระภิกษุ เป็นต้น ซึ่งแสดงยังให้เห็นว่าชุมชนสามารถจัดการได้เอง ซึ่งกระบวนการกลุ่มของผู้ใช้น้ำจากฝายบ้านวังสวาบ จึงสามารถสืบสานแนวทางการจัดการน้ำโดยบนความหลากหลายทั้งในด้านทรัพยากรดิน น้ำ ป่า และความหลากหลายของระบบความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านดำเนินควบคู่กัน และมีการปรับตัวในด้านต่างๆ ดังกล่าวจนดำเนินการในการใช้น้ำร่วมกันมาได้จนถึงปัจจุบัน

เมื่อพิจารณาในด้านการจัดการน้ำรูปแบบฝายของชาวบ้าน จึงพบว่า ชาวบ้านใช้กลไกอย่างหนึ่งคือ การรวมกลุ่ม เพื่อจัดการน้ำร่วมกัน ในขณะที่เดียวกันโดยลักษณะการรวมตัวที่มีหลากหลาย ไม่กำหนดรูปแบบตายตัว แต่โดยวิธีการรวมตัวเกิดจากการความต้องการในการใช้น้ำร่วมกัน มีฐานประสบการณ์การเรียนรู้ท่ามกลางธรรมชาติเดียวกัน สภาพปัญหาเดียวกัน

วัฒนธรรมท้องถิ่นเดียวกัน สร้างให้เกิดความรู้ความเข้าใจเป็นพื้นฐานในการจัดการ และช่วยโยนยัดแนวทางการจัดการแบบชาวบ้านสร้างเสริม ทำให้การรวมกลุ่มเพื่อการจัดการน้ำการรวมกลุ่มของมนุษย์จะก่อให้เกิดพลังหรืออำนาจในการต่อรองต่างๆ ในภายในกลุ่มเองซึ่งเกี่ยวข้องกับการที่สมาชิกสามารถปฏิบัติตาม รักษาให้เกิดการทำงานร่วมกันได้เป็นอย่างดี เพื่อให้เกิดการตอบสนองความต้องการซึ่งกันและกัน ส่วนการต่อรองกับภายนอก มีความชัดเจนว่า เมื่อกลุ่มมีความชัดเจน มีรูปธรรมของการจัดการ มีองค์ประกอบของผู้นำ สมาชิกที่ใช้น้ำร่วมกัน ปรากฏว่ากลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝ่ายบ้าน ช่วยสร้างให้เกิดความสนใจกับองค์กรพัฒนาเอกชน ภาครัฐในการสนับสนุนงบประมาณในการจัดการน้ำในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการปรับปรุงซ่อมแซม ทั้งทางตรงและส่วนหนึ่งผ่านกลไกขององค์กรท้องถิ่น ซึ่งแสดงให้เห็นถึงพลังของกลุ่มในการจัดการน้ำที่ไม่ถูกรอบงำจะระบบภายนอก กล่าวคือ ชาวบ้านยังดำเนินการจัดการตามแบบของชาวบ้าน อีกทั้งโดยระบบการจัดการดังกล่าวจึงช่วยสร้างการยอมรับกับภายนอกในด้านของการมีส่วนร่วมของชาวบ้าน กล่าวคือ ในการซ่อมแซมปรับปรุงฝ่าย ชาวบ้านจะมีการสมทบแรงงาน ส่วนภาคเอกชนให้เรื่องวัสดุ เป็นต้น เหล่านี้ล้วนแสดงให้เห็นถึงความเป็นเจ้าของที่ชาวบ้านมีต่อการจัดการทรัพยากร มีความจำเป็นอย่างมากในอันที่จะส่งเสริมให้เกิดการจัดการเพื่อใช้ประโยชน์จากแหล่งน้ำอย่างมีคุณภาพ โดยที่สะท้อนภาพของความสัมพันธ์ที่เป็นหลักการจัดการผ่านกลุ่มชาวบ้าน คือเห็นความสัมพันธ์ระหว่างคน คนกับธรรมชาติ และสิ่งเหนือธรรมชาติได้เป็นอย่างดี นี่คือการแตกต่างของการจัดการระหว่างรัฐกับชาวบ้าน ซึ่งทำให้เกิดคุณภาพในการใช้และเกิดความยั่งยืนทั้งระบบอีกด้วย

4.2.6 กลไกทางจารีตประเพณี ซึ่งช่วยให้เกิดการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดองค์ความรู้ในการจัดการน้ำ อีกทั้งเงื่อนไขเหล่านี้มีบทบาทอย่างสำคัญในการกำกับและควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกในชุมชน โดยเฉพาะกลุ่มผู้ใช้น้ำ อีกทั้งยังทำให้เกิดสำนึกร่วม เกิดการบูรณาการภูมิปัญญาหรือองค์ความรู้ต่างๆ ของชาวบ้านกับศาสตร์สมัยใหม่ สามารถต่อยอดเป็นองค์ความรู้ใหม่ที่สอดคล้องกับยุคสมัย โดยเฉพาะภายใต้ระบบการจัดการน้ำรูปแบบฝ่ายทุกส่วนยังปรากฏให้เห็นว่ามีการสืบทอดระบบคุณค่าและความเชื่อ ซึ่งถือได้ว่าเป็นการสืบทอดทางสำนึกที่สำคัญที่สำคัญที่ช่วยส่งเสริมให้ระบบการจัดการมีประสิทธิภาพ และถือได้ว่าเป็นสิ่งที่สร้างได้ยากในปัจจุบัน โดยพบว่าชาวบ้านยังมีการสร้างและเครื่องมือทางสังคมวัฒนธรรม มาเป็นส่วนหนึ่งของทุกกิจกรรมภายในชุมชน ผ่านผู้รู้ ผู้อาวุโส จำ เป็นต้น อีกทั้งยังเห็นความเชื่อมโยงในระดับเครือข่ายทางสังคม ภายใต้การเป็นเครือข่ายของคนกับคน ผีกับผี การนับถือผีตนเดียวกัน ใช้สายน้ำหลักเดียวกัน เป็นต้น ช่วยต่อยอดให้มีการสืบทอดและผลิตซ้ำความเชื่อเรื่องผีผ่านพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านร่วมกัน มีสุภาภิตคำสอนของคนโบราณ มีเรื่องเล่าหรือตำนานที่ช่วยทำให้การสืบทอดเป็นไป

ตามการให้คุณค่าความหมายต่อสิ่งต่างๆ ไปพร้อมๆ กัน สิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งยึดเหนี่ยวทางใจที่สำคัญ รวมทั้งช่วยให้เกิดการกระชับความสัมพันธ์ระหว่างกัน ดังที่ได้ปรากฏแล้วว่า ภายใต้วามสัมพันธ์ที่แนบแน่นก็มีส่วนให้กฎเกณฑ์หรือการจัดการน้ำดำเนินไปได้ แม้จะไม่มีบันทึกเป็นรายลักษณ์อักษรก็ตาม ดังนั้นเมื่อเรามองผ่านระบบการจัดการของกลุ่มชาวบ้าน ผ่านแนวความคิดของชาวบ้านที่มีต่อทรัพยากรต่างๆ กลไกกลุ่ม โครงสร้างของกลุ่ม กลไกทางสังคม วัฒนธรรม เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งภายในภายนอก การทำพิธีกรรมตามขั้นตอนอย่างละเอียด ซึ่งให้เห็นว่า ตัวคน รากเหง้าทางวัฒนธรรมท้องถิ่น และการจัดการน้ำตามแบบชาวบ้านสัมพันธ์กันอย่างไร ซึ่งที่ผ่านมาก็สะท้อนครอบคลุมถึงโลกทัศน์ พัฒนาเป็นระบบคิด และเกิดเป็นองค์ความรู้ในการจัดการน้ำรูปแบบฝ่ายของชาวบ้านที่ได้สืบทอดมาถึงยุคสมัยปัจจุบัน

ผลการวิจัยดังกล่าวสอดคล้องกับที่อนุชาติ พวงสำลี, & อรทัย อาจอ่ำ. (2539) กล่าวถึงการวิเคราะห์ด้านการสืบทอดภูมิปัญญาจะใช้เครื่องชีวิตเกี่ยวกับภูมิปัญญา รวมถึงระบบความเชื่อ ระบบคุณค่าและระบบคิดของชุมชนของ ซึ่งกล่าวถึงตัวชีวิตการสืบทอดและการสร้างสรรค์ ปรับและพัฒนาภูมิปัญญาว่าสามารถสังเกตได้จาก (1) มีผู้นำทางความคิด ของสมาชิกในชุมชน เป็นผู้เชื่อมโยง สืบทอดภูมิปัญญาไปสู่พิธีกรรมและกิจกรรมต่างๆ ที่ควบคุมพฤติกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรมและการเมืองของสมาชิกในชุมชน (2) ความคิดและพฤติกรรมของสมาชิกในชุมชน ซึ่งสมาชิกในชุมชนเป็นผู้ที่จะสะท้อนได้ดีว่ามีการสืบทอดภูมิปัญญาหรือไม่เพียงไร โดยอาจดูจาก (2.1) ทศนคติ หรือความคิดเห็นของสมาชิกเกี่ยวกับความเชื่อ และพิธีกรรมต่างๆ (2.2) พฤติกรรมของสมาชิกในการถือปฏิบัติ ตามพิธีกรรมความเชื่อเหล่านั้น โดยอาจพิจารณาจำนวนสมาชิกที่มีพฤติกรรมดังกล่าว

เมื่อพิจารณาการเกี่ยวกับการจัดการน้ำของชาวบ้าน ทำให้เห็นว่าการผลิตซ้ำองค์ความรู้ในการจัดการน้ำรูปแบบฝ่ายเพื่อสืบทอดทั้งในส่วนที่เกี่ยวข้อง ครอบคลุมทั้งด้านแนวคิด การจัดการทางกายภาพ และการจัดการทางสังคมวัฒนธรรม (ดูภาพที่ 25 ประกอบ) โดยผ่านเครือข่ายการเรียนรู้จากภายในและภายนอกที่มีศักยภาพในการจัดการ ผ่านกลไกกลุ่ม กลไกทางจารีต เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรม โดยผ่านเครื่องมือที่มาจากฐานวัฒนธรรมของท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นเรื่องพิธีกรรมความเชื่อเรื่องผี โดยผู้รู้ เจ้า ผู้อาวุโสต่างๆ ที่เชี่ยวชาญเฉพาะด้านไป โดยเฉพาะเครือข่ายความรู้ ที่มาจาก “คนใน” ซึ่งเป็นการเรียนรู้ระหว่างฝ่ายในบ้านวังสวาบ ที่มีลักษณะของการผลิตซ้ำความรู้ให้เหมาะสมกับสภาพของตนเองในทุกๆ ด้าน ดังนั้นภูมิปัญญาในด้านต่างๆ ที่นำมาใช้ทั้งการจัดการทางด้านกายภาพ และการจัดการทางสังคมวัฒนธรรม โดยที่ทางด้านกายภาพได้แก่ การปรับปรุงพัฒนาฝ่ายในด้านต่างๆ ที่มีอย่างต่อเนื่องและทางด้านสังคม ซึ่งเกี่ยวข้องกับระเบียบกฎเกณฑ์การใช้และดูแลรักษาฝ่าย และการลงโทษตาม

เงื่อนไขของกลุ่มต่างๆ ซึ่งมีฝ่ายบ้านเป็นฝ่ายที่เป็นกลไกที่สำคัญในการถ่ายทอดความรู้ระหว่างฝ่าย และในการนำความรู้ไปใช้ผู้ใช้น้ำจะนำไปปรับใช้ตามความเหมาะสม

กระบวนการในการผลิตซ้ำองค์ความรู้นั้นเริ่มจากความสนใจในวิธีการจัดการเกิดขึ้นระหว่างกลุ่มที่มีอยู่ โดยที่กลุ่มอื่นๆ นอกจากฝ่ายบ้าน เริ่มเห็นความจำเป็นในการกำหนดโครงสร้างกลุ่มที่ชัดเจนเป็นทางการตามแบบชาวบ้าน และกฎเกณฑ์ในการใช้น้ำร่วมกันบางด้านมากขึ้น ซึ่งเป็นการปรับตัวให้เป็นไปตามการเปลี่ยนแปลงของกลุ่มสมาชิกผู้ใช้น้ำ องค์ความรู้ดังกล่าวมีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กันตามโอกาสอย่างไม่ปิดบัง และภายใต้กระบวนการในการผลิตซ้ำจะมีกลไก เครื่องมือที่ช่วยให้เกิดการสืบทอดภูมิปัญญา และภายใต้สภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปทุกๆ ด้านที่เกี่ยวข้องอย่างไม่หยุดนิ่ง และตามวิถีของชาวบ้านจะมีการปรับตัว ปรับกระบวนการจากพลังภายในเป็นสำคัญจึงได้เกิดมีการผลิตซ้ำความรู้ต่างๆ อย่างไม่หยุดนิ่ง เกิดเป็นความรู้ใหม่ที่ดำรงอยู่ในแต่ละยุคสมัยอย่างเหมาะสม

กระบวนการสร้างและการถ่ายทอดความรู้ของชาวบ้านเพื่อสืบทอดความรู้ในการจัดการน้ำส่วน โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทางพื้นที่หรือทางกายภาพ จึงมีลักษณะการสร้างความรู้จากการลองผิด ลองถูก และสรุปบทเรียนจากปัญหาที่พบ ชุดความรู้ดังกล่าวจึงเกิดจากการนำไปปฏิบัติจริง ซึ่งมีซึ่งสอดคล้องและเป็นไปตามแนวทางการดำรงชีวิตปกติเพื่อส่งเสริมให้การดำเนินชีวิตได้ดำเนินต่อไป ชุดความรู้ที่ชาวบ้านสร้างใหม่เพื่อให้มีความเหมาะสมกับศักยภาพของกลุ่มและระบบนิเวศแหล่งน้ำ และอีกส่วนหนึ่งของความรู้โดยเฉพาะในด้านการจัดการทางสังคมวัฒนธรรม ซึ่งถ่ายทอดผ่านกลไกของกลุ่มบางส่วน และกลไกทางจารีตไม่ว่าจะเป็นพิธีกรรมความเชื่อเรื่องผี สุภาษิต/คำสอน ตำนาน/เรื่องเล่าท้องถิ่น ผ่านเครื่องมือต่างๆ ดังที่ได้กล่าวถึง แต่สิ่งสำคัญคือความรู้บางอย่างกรณีของการจัดการน้ำจากฝ่ายของบ้านวังสวาบ สิ่งที่เป็นความรู้ที่แฝงอยู่กับกระบวนการ ขั้นตอน ทักษะ เทคนิคที่เป็นความรู้เดิม รวมทั้งแนวคิดมุมมอง และโลกทัศน์ของชาวบ้านที่แสดงให้เห็นถึงความอ่อนน้อม และการพึ่งพาซึ่งกันและกัน อาจจะมีบางส่วนหายไป ดังนั้นในการรวบรวมองค์ความรู้ต่างๆ เพื่อให้คนรุ่นต่อๆ มาเข้าใจถึงที่มาที่ไป จะทำให้รักษาคุณค่า ความหมาย และความสำคัญของภูมิปัญญาที่สะท้อนยุคสมัยและความเปลี่ยนแปลงแต่ละช่วงเวลาไว้ และนำไปเป็นบทเรียนที่สำคัญ และมีการผลิตซ้ำสั่งสม สืบสาน สร้างเป็นพลังที่แสดงให้เห็นถึงสิทธิและอำนาจของชุมชนในการจัดการทรัพยากรน้ำได้ต่อไป

4.2.7 ระบบการจัดการน้ำรูปแบบฝ่ายของชาวบ้าน ความหลากหลายที่สะท้อนให้เห็นถึงพลังอำนาจสิทธิเชิงซ้อนที่ยังคงมีอยู่ ซึ่งก่อให้เกิดความยั่งยืนในการจัดการน้ำ และเป็นส่วนหนึ่งของการจัดการน้ำก่อให้เกิดการใช้ทรัพยากรของส่วนรวมที่มีลักษณะเป็นไป หรือ

ยอมรับ ภายใต้ความชอบธรรมในการจัดการ ซึ่งเป็นไปตามข้อกำหนดในการจัดการน้ำรูปแบบฝ่ายของชาวบ้าน จึงช่วยทำให้การใช้น้ำในรูปแบบฝ่ายจึงช่วยชำระไว้ซึ่งแนวทางการแบ่งปันและการใช้ทรัพยากรน้ำร่วมกัน ดังนั้นจึงพบว่าไม่เพียงช่วยให้เกิดการมีน้ำใช้ทำการเกษตรได้ทั่วถึงกันเท่านั้น แต่ยังเป็นกลไกที่สำคัญที่ส่งเสริมแนวทางการแบ่งปัน การช่วยดูแลรักษาสภาพทรัพยากรทั้งระบบ แนวทางดังกล่าวสำหรับชาวบ้านทั่วไปจึงมีความเกรงใจ ทำให้เกิดการใช้ประโยชน์ในการใช้น้ำ หาปลา หาปลา อย่างเหมาะสม ซึ่งเป็นแนวทางที่จะช่วยให้ทรัพยากรต่างๆ ก็ยังคงอยู่ได้อย่างสมดุล และโดยเฉพาะหากยังมีกลไกกลุ่มผู้ใช้น้ำที่เข้มแข็ง เข้าใจ ก็จะสามารถช่วยโยงยึดแนวทางการจัดการดังกล่าวให้ทุกๆ ฝ่ายมีอยู่ได้ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น

ดังนั้นสถานการณ์จัดการความรู้ “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” จึงไม่ควรหลุดลอยออกจากรากวัฒนธรรมดั้งเดิมของท้องถิ่น ซึ่งมีคุณค่าความหมาย โดยที่ความรู้ นั้น เพราะจะทำให้ไม่สามารถงอกงามหรือพัฒนาต่อไปได้ การจัดการความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นจึงเป็นเรื่องที่คนในชุมชนหรือท้องถิ่นนั้นจะต้องเป็นผู้มีส่วนสำคัญในการสร้าง สืบสาน หรือพัฒนาความรู้ นั้นให้สามารถเชื่อมโยงต่อกับสมัยใหม่ หรือมีการประยุกต์ให้ทันสมัย มิฉะนั้นความรู้ภูมิปัญญาที่สั่งสมกันมาก็อาจขาดการสืบทอดและตายไปในที่สุด (เอกวิทย์ ฌ ถलग และคณะ, 2546) ซึ่งภายใต้สถานการณ์ที่เกิดความวิกฤตของทรัพยากรในด้านต่างๆ ที่ส่งผลกระทบต่อกระเทือนซึ่งกันและกัน โดยเฉพาะต่อภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำทั้งระบบ ไม่ว่าจะเป็นระดับหมู่บ้าน ท้องถิ่น ประเทศ และระดับโลก ชาวบ้านจะต้องสร้างความแข็งแกร่งเข้มแข็งในการดำรงภายใต้วิถีการดำเนินชีวิตที่ช่วยประคับประคองซีกหนึ่งของโลกให้เป็นไปอย่างสมดุล ภายใต้วิธีการจัดการโดยอาศัยภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นที่ตั้ง ขณะเดียวกันก็ต้องตั้งรับกับกระแสการเปลี่ยนแปลง ซึ่งมากับอำนาจ และนโยบายของรัฐอย่างเท่าทัน

ภายใต้องค์ความรู้หรือภูมิปัญญาชาวบ้านที่มีอยู่ในการจัดการทรัพยากรน้ำในรูปแบบฝ่ายที่ได้กล่าวถึง เมื่อพิจารณาถึงความแตกต่างระหว่างความรู้พื้นบ้าน หรือภูมิปัญญาพื้นบ้าน กับความรู้สมัยใหม่ มีความแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง ซึ่งมีนักวิชาการต่างประเทศได้แก่ Wolfe และคณะ (1992) และ Berkes (1993) พบประเด็นที่น่าสนใจและทำให้เข้าใจว่าลักษณะเด่นของความรู้พื้นบ้านในมุมมองของต่างชาติเอง ก็เป็นไปในแนวทางที่คนไทยและนักวิชาการเป็นไปในทางเดียวกัน ซึ่งช่วยเป็นพื้นฐานของวัฒนธรรมไทยได้เป็นอย่างดี และที่ได้หยิบยกมาประเด็นหนึ่งคือ เรื่องการอธิบายภายใต้ความแตกต่างระหว่างความรู้พื้นบ้านกับความรู้สมัยใหม่ โดยที่ความรู้พื้นบ้านหรือภูมิปัญญาชาวบ้านนั้นมีความผสมผสานด้วยเนื้อหา เอาความรู้ส่วนที่เป็นรูปธรรมและการสอนส่วนที่เป็นจิตวิญญาณ ศีลธรรมจรรยา อารมณ์ความรู้สึก ซึ่งเป็นความเชื่อความคล้อยตาม การคำนึงถึงความถูกต้องเชิงศีลธรรมจรรยาของชุมชน ในการใช้ประโยชน์

ของความรู้ เช่น ขะลำ ส่วนความรู้สมัยใหม่ จะมีสมมติฐาน กฎ แนวคิด ทฤษฎี โดยปราศจาก ค่านิยมหรือความรู้สึกส่วนตัวการถ่ายทอดความรู้คำนึงถึงความถูกต้องแม่นยำของเนื้อหาตาม หลักการเป็นหลัก ไม่ได้เน้นถึงการควบคุมความถูกต้องเชิงศีลธรรมจรรยาในการนำความรู้ไปใช้ ประโยชน์ ซึ่งเมื่อพิจารณาความสอดคล้องกับความรู้หรือภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำ รูปแบบฝายของชาวบ้าน จึงสะท้อนให้เห็นชัดเจนว่า มีการให้คุณค่าความหมายต่อแนวทาง ดังกล่าว และช่วยยืนยันปรากฏการณ์จริงที่มีอยู่ว่าการจัดการน้ำของชาวบ้านมีฐานคิด สำนึก และ ความถูกต้องในทางศีลธรรม จริยธรรมกำกับผ่านวิถีการดำรงชีวิตตามรากฐานของวัฒนธรรม ท้องถิ่น แนวทางการจัดการที่กำหนดโดยชาวบ้านจึงกำหนดความสัมพันธ์ที่ครอบคลุมทั้งระหว่าง คนกับคน คนกับทรัพยากร และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นความแตกต่างจากระบบการจัดการ ของภาครัฐ ทำให้การใช้ความรู้ดังกล่าวเกิดพัฒนาแนวทางการแบ่งปันน้ำ การดูแลทรัพยากรอย่าง เชื่อมโยงทุกด้าน รวมทั้งมีการพัฒนากฎเกณฑ์ให้มีความเหมาะสมเพื่อให้เกิดการนำมาใช้ โดยที่ แนวทางดังกล่าวไม่ได้ได้ปฏิเสธเทคโนโลยีสมัยใหม่ เพียงแต่กลไกต่างๆ ช่วยกำหนดแนวทางการ นำมาประยุกต์ใช้ตามความเหมาะสม มีการวิเคราะห์ความเหมาะสมโดยพิจารณาจาก ข้อกำหนด หรือกฎเกณฑ์ที่ช่วยให้เกิดการควบคุมแนวทางการใช้ เช่น วิธีการนำน้ำมาใช้ที่หลากหลาย มีทั้ง การใช้ระบบวิธีการนำน้ำมาใช้แบบพื้นบ้านเพรียวก บางส่วนมีการผสมผสาน เพื่อให้สอดคล้อง กับระบบการผลิต ก็มีการใช้เครื่องปั้มน้ำ ท่อพีวีซี เป็นต้น และนี่คือภูมิปัญญาชาวบ้านที่มีการ พัฒนาเป็นไปตามเงื่อนไขของสภาพแวดล้อมต่างๆ ทางสังคมวัฒนธรรม ที่ยังคงมีอยู่ในอีกแง่มุม หนึ่งในเศษเสี้ยวหนึ่งของสังคมไทย และที่นั่นคือ บ้านวังสาว

4.3 ปฏิสัมพันธ์กับภายนอก (ทุน ภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน เครือข่ายความสัมพันธ์ทาง สังคมที่แนบแน่น)ที่ส่งผลต่อการจัดการน้ำ

เป็นเงื่อนไขหนึ่งที่สำคัญที่ส่งผลให้องค์ความรู้หรือภูมิปัญญาชาวบ้านต้องมีการปรับตัว เพื่อพัฒนาความรู้ และมีโอกาสเสื่อม หรือหดหายไปเป็นอย่างมาก ดังกรณีที่ฝายบ้าน ที่ได้ใช้ รูปธรรมของการสร้างฝายตามแบบของภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นเงื่อนไขที่ช่วยสร้างให้เกิดศักยภาพ ในการต่อรอง ผลักดันให้เกิดการสนับสนุนงบประมาณโดยรัฐในการปรับปรุงฝาย ซ่อมแซม ปรับปรุงคลองส่งน้ำ เป็นต้น แต่ในการรับงบประมาณต่างๆ และถึงแม้ว่าทางด้านกายภาพของฝาย คลองส่งน้ำ มีการปรับเปลี่ยน ทั้งนี้ก็เป็นไปตามความเหมาะสมของการเปลี่ยนแปลง ที่สร้าง ผลกระทบต่อฝาย การใช้น้ำร่วมกัน ขณะเดียวกันชาวบ้านยังคงรูปแบบการจัดการตามแบบของ ชาวบ้านไว้ได้ และยังมีการแบ่งปันขบวนน้ำ การลงแรง การลงเงิน ในการปรับปรุงดูแลรักษาฝาย และระบบการจัดการน้ำได้จนถึงปัจจุบัน

ส่วนองค์กรพัฒนาเอกชนได้สนับสนุนโครงการพัฒนาปรับปรุงซ่อมแซมฝายบ้าน
หน่วยงานสนับสนุนงบประมาณเกี่ยวกับวัสดุก่อสร้าง ผู้นำหมู่บ้านเป็นผู้ประสานงานโครงการ
โดยมีกระบวนการในการวิเคราะห์ปัญหาร่วมกัน กำหนดแนวทางการมีส่วนร่วมกับชาวบ้าน
โดยชาวบ้านมีข้อเสนอในการสมทบเรื่องแรงงานที่จะใช้ในการก่อสร้าง ในช่วงนี้เป็นช่วงเวลา
ที่สำคัญที่ฝายจากเดิมเป็นฝายหินภูเขาผสมคอนกรีต จะปรับเปลี่ยนมาเป็นฝายปูนหรือฝายซีเมนต์
ในปัจจุบัน การปรับเปลี่ยนจากฝายหินเป็นฝายปูนนั้น ชาวบ้านได้พิจารณาถึงข้อจำกัดของฝาย
หิน ความแรงของน้ำในฤดูน้ำหลาก และการชำรุดของฝายในขณะนั้น

ผู้นำฝายคือพ่อจ๋อง โดภูเขียว ได้แสดงให้เห็นถึงการเป็นผู้นำในการประสานงานและ
บอกเล่าถึงปัญหาที่เกิดขึ้น เนื่องจากเห็นว่ามิหน่วยงานพัฒนาเข้ามาทำงานส่งเสริมงานพัฒนาใน
ชุมชนอยู่แล้ว และมีผู้นำในหมู่บ้านให้ความช่วยเหลือในการประสานงานกับองค์กร ดังนั้นจึง
พบว่านอกจากโอกาสจะมาถึงชาวบ้านแล้ว ชาวบ้านเองก็จะต้องมีการนำเสนอ สิ่งที่ทำให้
หน่วยงานตอบรับก็คือ ความเสียหายของฝายจะส่งผลให้ฤดูกาลหน้าชาวบ้านไม่สามารถทำได้
ซึ่งผลกระทบดังกล่าวมีหลายครัวเรือน รวมทั้งจากการพูดคุยกับอดีตเจ้าหน้าที่ของหน่วยงาน
พบว่า เนื่องจากชาวบ้านมีข้อเสนอเรื่องการสมทบแรงงาน ทำให้โครงการดังกล่าวได้รับการ
อนุมัติในการปรับปรุงฝาย ซึ่งชาวบ้านเป็นคนประสานเรื่องแบบแปลนกับองค์กรท้องถิ่น
(องค์การบริหารส่วนตำบลวังสวาบ) ให้ดำเนินการเรื่องแบบแปลน ภายใต้แบบแปลนใหม่ แต่
สร้างบนฐานโครงสร้างเดิม เพียงแต่มีการปรับเปลี่ยนในเรื่องวัสดุจากหิน เป็นปูนเป็นหลัก
เท่านั้น ส่วนที่ยังคงไว้คือรูปแบบวิธีการจัดการแบบชาวบ้าน ยังคงยึดหลักดั้งที่ได้นำเสนอมาแล้ว
ดังนั้นเราจึงพบว่า ชาวบ้านมีการบวนการในการคิด วิเคราะห์ปัญหา ก่อนที่จะมีการปรับปรุงฝาย
ซึ่งใช้งบประมาณสองแสนกว่าบาท

จะเห็นได้ว่าในส่วนขององค์กรพัฒนาเอกชนก็ได้เห็นความสำคัญ และความจำเป็น
ของการจัดการน้ำ และให้การสนับสนุนงบประมาณ กล่าวคือ ภายใต้กระบวนการทำงานของ
องค์กรพัฒนาที่เริ่มจากแนวคิด ร่วมกันวิเคราะห์ปัญหา กำหนดแนวทางการมีส่วนร่วมในการ
ปรับปรุงฝายร่วมกัน ลักษณะในการสนับสนุนงบประมาณ ได้เสริมสร้างกระบวนการมีส่วนร่วม
การเชื่อมโยงวิเคราะห์ปัญหาที่ไม่ตัดขาดจากภายนอกอย่างสิ้นเชิง ขณะเดียวกันที่ชาวบ้านก็ได้
เรียนรู้ในแง่มุมมองของการเชื่อมประสานกับองค์กรหรือหน่วยงานภายนอกที่มีลักษณะที่รัดกุม
คำนึงถึงศักยภาพในชุมชนเป็นสำคัญ เป็นประสบการณ์ที่ดีที่ทำให้การกำหนดท่าทีในการตั้งรับ
ต่อรองรับไปอย่างเหมาะสม กล่าวคือกลุ่มผู้ใช้น้ำบ้านวังสวาบนั้น มีการตั้งรับอย่างชาญฉลาด
ถึงแม้ว่าจะมีการปรับเปลี่ยนจากฝายหินภูเขาที่ในปัจจุบันพังจนยากที่จะปรับปรุง ปรับเปลี่ยนมา
ใช้วัสดุคิบซึ่งเป็นปูนซีเมนต์ แต่การปรับปรุงภายใต้รากฐานฝายดั้งเดิม เป็นการปรับปรุงทับ

บริเวณจุดที่สร้างฝายเดิม การสร้างฝายปูนจึงเป็นเสมือนหนึ่งการปรับปรุงวัสดุก่อสร้าง และเพิ่มเติมรูปแบบทศแทนธรรมชาติของการชะลอความแรงของน้ำ เป็นต้น ซึ่งเป็นจุดเริ่มของการปรับเปลี่ยนที่ผ่านกระบวนการทางสังคมช่วยในการกลั่นกรองได้เป็นอย่างดี ชาวบ้านมีการสมทบแรงงาน หน่วยงานออกค่าใช้จ่ายเรื่องวัสดุคิปต่างๆ ภาพการปรับเปลี่ยน หรือการรับการสนับสนุนจากภายนอก จึงมีลักษณะที่ช่วยเสริมพลัง ความเป็นเจ้าของได้มากกว่าที่จะสูญเสียอำนาจในการจัดการทรัพยากรน้ำ ดังที่ได้กล่าวถึงเบื้องต้นว่า ในปัจจุบันจึงพบว่ากลุ่มฝายบ้านซึ่งเป็นฝายที่มีสมาชิกผู้ใช้น้ำมากที่สุด และเป็นฝายที่มีการพัฒนาการจัดการอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำที่สืบสานอุดมการณ์จากคนรุ่นก่อน ได้เป็นอย่างดี แสดงให้เห็นถึงพลังและศักยภาพในการจัดการตามแบบของชาวบ้านที่ปรับตัว และแนวทางการจัดการให้สามารถยังดำรงอยู่ได้ในปัจจุบัน แม้บางส่วนในทางกายภาพจะมีการเปลี่ยนแปลงแล้วก็ตาม และในอีกด้านหนึ่งชาวบ้านได้แสดงถึงความรับผิดชอบร่วมกัน

ดังที่ศ สันตสมบัติ (2545) ในสังคมไทยมีระบบการจัดการเพียง 2 ลักษณะคือ กรรมสิทธิ์ของรัฐ และกรรมสิทธิ์ของเอกชน ซึ่งทั้งสองระบบนี้มองทรัพยากรธรรมชาติเป็นสินค้า จึงทำให้การเข้าถึงทรัพยากรถูกจำกัดอยู่เฉพาะคนบางกลุ่ม และนำมาสู่ความไม่สมดุลในการกระจายและใช้ประโยชน์จากทรัพยากร อย่างไรก็ตามในปัจจุบันนี้มีแนวคิดใหม่ที่ทำให้ความสำคัญกับกรรมสิทธิ์ของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ซึ่งแนวคิดสิทธิชุมชนอยู่บนพื้นฐานความเชื่อที่ว่า อุดมการณ์ จิตสำนึก และประเพณีปฏิบัติในการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมของประชาชนในระดับรากหญ้าเป็นหัวใจของระบบการผลิตและการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น นักวิชาการหลายท่านที่สนับสนุนแนวคิดนี้มีความเชื่อในศักยภาพของชุมชน และภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมทั้งการประยุกต์ใช้ภูมิปัญญา และระบบศีลธรรมของชุมชนเพื่อการจัดการทรัพยากร (ชูศักดิ์ วิทยภัก, 2538) เราจึงพบว่า ภายใต้การจัดการน้ำของชาวบ้านได้สร้างให้เกิดพลังในการต่อกรทั้งต่อภาครัฐ เอกชน ภายใต้แนวทางการจัดการตามแบบชาวบ้านก็ยังคงดำรงอยู่ได้ในปัจจุบัน

ขณะเดียวกันเมื่อพิจารณาในด้านปฏิสัมพันธ์ของภาครัฐซึ่งมาพร้อมกับกลุ่มทุน แนวนโยบายของรัฐที่มุ่งพัฒนาด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญ ได้มีการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจ เช่น อ้อย ข้าวโพด ปอ เป็นต้น ส่งผลให้เกิดทั้งกลุ่มทุน (นายทุนอ้อย) ที่มาพร้อมกับแนวทางการจัดการผลผลิตทั้งระบบ (ตกเขียว) กลุ่มทุนมีการผูกขาดเรื่องผลผลิต แม้จะมีสมาคมไร้อ้อยคอยกำกับ และมีชาวบ้านเป็นสมาชิกก็ตาม ระบบดังกล่าวได้สร้างเสริมให้ชาวบ้านมีการปรับระบบการผลิตจากเดิมทำข้าวไร่ นาดำ ปลูกพืชผัก หันกลับมาทำไร้อ้อยเกือบจะเต็มพื้นที่ และนี่เป็นที่มาของผลกระทบต่อทรัพยากรทั้งดิน น้ำ ป่า และระบบนิเวศทั้งระบบเสื่อมโทรมลงอย่าง

ต่อเนื่อง ทำให้ความหลากหลายของระบบนิเวศทั้งดินน้ำป่า อันเป็นเสาเข็มที่สำคัญ และเป็นที่มาของบ่อเกิดภูมิปัญญาต่างๆ ของชาวบ้านกำลังเสื่อมสภาพ และหดหายไปพร้อมๆ กับความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว ระยะเวลา รูปแบบการจัดการน้ำจะอยู่ได้อย่างไรหากปราศจากแหล่งน้ำลำห้วยต้นเงิน น้ำปนเปื้อนสารเคมี สร้างให้ชุมชนโดยเฉพาะในด้านผลดังกล่าวได้

อีกกรณีตัวอย่างหนึ่งภายใต้การสนับสนุนจากภาครัฐ โดยที่ภาครัฐสนับสนุนงบประมาณในการสร้างประตูเปิดปิดน้ำแบบสมัยใหม่ (ใช้ประตูเหล็ก) มีอุปกรณ์หมุนเปิดปิดคล้ายๆ ก๊อกน้ำเพื่อเปิด ปิดน้ำ ช่วงปากฝาย ประตูน้ำดั้งเดิมของชาวบ้านเพียงแค่เอาคันดินออกก็สามารถเปิดน้ำได้แล้ว การรับเอาความรู้ใหม่เข้ามาผสมผสานในส่วนของระบบการนำน้ำจากฝายมาใช้ ได้เสริมสร้างให้เกิดบทเรียนที่สำคัญคือ ชาวบ้านพิจารณาแล้วเห็นว่าวิธีการแบบชาวบ้านดีกว่า เปิดง่าย ปิดง่าย แต่วัสดุของรัฐเป็นสนิมแล้วเปิดยากมาก แต่ชาวบ้านก็สามารถควบคุมเทคโนโลยีนี้ได้ และสนับสนุนงบประมาณในการปรับปรุงคลองส่งน้ำจากคลองดินให้เป็นคลองปูน มีการผลักดันงานผ่านกลไกในการทำงานของรัฐ คือ(องค์การบริหารส่วนตำบล)

สำหรับเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่แนบแน่นจากภายนอกชุมชน ผ่านความเป็นเพื่อน เกล็ด เสี่ยว และการปฏิบัติพิธีกรรมร่วมกัน ได้สร้างเสริมให้เกิดการเรียนรู้ในการสร้างฝายรูปแบบต่างๆ มากขึ้น โดยช่วงที่ได้เกิดมีการเปลี่ยนจากฝายดิน เป็นฝายไม้ เนื่องจากฝายดินไม่สามารถกันหรือกักเก็บน้ำบริเวณที่ก่อสร้างของฝายบ้านได้ การปรับเปลี่ยนความรู้มีการพูดคุย แลกเปลี่ยนกันในกลุ่มบ้าน การไปดูงาน ไปดูฝายจริงของเพื่อนบ้าน แล้วได้แลกเปลี่ยน ภายใต้ความสัมพันธ์ที่มีต่อกันอย่างแนบแน่นช่วยส่งเสริมให้การถ่ายทอดความรู้เป็นแบบทะลุทะลวงไม่ปิดกัน รวมทั้งผู้ที่ไปดูการสร้างฝายก็ล้วนเคยทำฝายดินมาด้วยกัน ก็ทำให้เกิดการรับรู้ แล้วนำมาปรับใช้ในการทำในกลุ่มฝายบ้านได้ ซึ่งแม้ว่าฝายไม้จะพัง แต่ในฤดูกาลนั้นชาวบ้านประคับประคองให้รับน้ำพอสำหรับทำนาได้หนึ่งฤดูกาล และฝาย ไม้ก็เป็นตัวแทนของการเปิดรับความรู้ใหม่ๆ ครั้งแรก ที่เกิดจากเครือข่ายภายนอกชุมชน ตามแนวทางดังกล่าวถือว่า กลุ่มผู้ใช้น้ำเริ่มจากการรวมตัวกันเป็นกลุ่มเพื่อให้เกิดการพัฒนาการเรียนรู้ทั้งในช่วงที่เริ่มสร้าง มีการปรับปรุง จนพัฒนามาเป็นกลุ่มผู้ใช้น้ำที่มีสมาชิกเพิ่มมากขึ้น สามารถตอบสนองความต้องการของชาวบ้าน ส่วนฝายอื่นๆ ที่ไม่ได้กล่าวถึงนั้นเนื่องจากชาวบ้านยังอยู่ในช่วงที่เรียนรู้ และให้การยอมรับถึงความสามารถของผู้นำฝายบ้าน และฝายบ้านก็เป็นฝายที่เป็นศูนย์รวมในการใช้น้ำของชาวบ้าน เนื่องจากนอกจากใช้ในการเกษตรแล้ว ส่วนหนึ่งยังใช้ในการอุปโภคทั่วๆ ไปด้วย รวมทั้งความชัดเจนในการจัดการฝายของกลุ่มฝายบ้าน ได้สร้างการยอมรับ และเป็นพลังต่อรองกับแหล่งทุนจากภายนอกได้ในระดับหนึ่ง ขณะเดียวกันในปัจจุบันฝายต่างๆ ก็เรียนรู้ที่จะพัฒนากลุ่ม การจัดการ และวางแผนที่จะพัฒนาฝายของตนเองบ้างแล้ว

สรุปได้ว่าภายใต้ปฏิสัมพันธ์กับภายนอกที่เกิดขึ้นนั้นปรากฏออกมา 3 ลักษณะ ที่มีผลต่อภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำรูปแบบฝาย ได้แก่ ลักษณะแรก สร้างทางเลือกที่มาคู่กับบ่อนทำลาย ลักษณะที่สอง หาทางออกและช่วยแก้ไขปัญหา ลักษณะที่สาม หยิบยื่นสิ่งใหม่แต่ไม่มองคุณค่า ความหมายของวิถีการดำรงชีวิตตามฐานวัฒนธรรมดั้งเดิม จึงเป็นสถานะที่เป็นทั้งวิกฤตการณ์ของปัญหา และโอกาสในการพัฒนาทางเลือกในการจัดการไปด้วย ระบบความสัมพันธ์ในชุมชนถูกกักตุนทำลายภายใต้ระบบการผลิตพืชสมัยใหม่ และการเข้ามาของกลุ่มทุน เพิ่มปมความขัดแย้งในชุมชน สิ่งเหล่านี้เป็นประเด็นที่ต้องพิจารณาถึงเงื่อนไขที่ส่งผลต่อการจัดการน้ำที่มีความเชื่อมโยงกับทุกระบบในสังคมของบ้านวังสวาบ โดยภาพของการจัดการน้ำตามระบบของชาวบ้าน ที่มีลักษณะไม่แยกส่วน ทุกอย่างเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน ทั้งคนกับคน คนกับทรัพยากร และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ช่วยโยงยึดให้เกิดการอยู่ร่วมกันอย่างมีดุลยภาพและยั่งยืน วิกฤตการณ์ปัญหาดังกล่าวจึงน่าจะต้องนำมาพิจารณา เพื่อที่จะตั้งรับกับความเปลี่ยนแปลงที่ไม่หยุดนิ่ง ทั้งนี้รวมไปถึงทางด้านกายภาพ ชีวภาพ สังคม วัฒนธรรม เป็นต้น ทำอย่างไรที่รากฐานของภูมิปัญญาดั้งเดิม ไว้ได้ ทำอย่างไรที่จะฟื้นฟูสภาพฐานทรัพยากรให้สามารถมีศักยภาพได้เพิ่มขึ้น ไม่ว่าจะปรับเปลี่ยนไปอย่างไร หากยังยึดถือหลักการภายใต้การเชื่อมโยงระหว่างความรู้ทุกด้าน รักษาพลังกลไกทั้งของกลุ่ม เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่แนบแน่น กลไกทางจารีตหรือทางสังคมวัฒนธรรม ที่ช่วยพัฒนาสำนึกในการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร ก็จะส่งผลทำให้ชาวบ้าน โดยเฉพาะในเรื่องของการใช้น้ำร่วมกันสามารถแบ่งปันกันได้ อย่างเท่าเทียมและเป็นธรรม อีกทั้งพลังของความรู้ที่มีอยู่ในปัจจุบันน่าจะเป็นชุดประสบการณ์ที่ส่องสะท้อนความเป็นจริงของชีวิตตามวิถีการจัดการแบบชาวบ้าน ภายใต้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำรูปแบบฝายที่สะท้อนถึงสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากรได้เป็นอย่างดี

กล่าวโดยสรุป ภาพรวมของเงื่อนไขที่ทำให้ภูมิปัญญาก่อเกิด ดำรงอยู่และมีการผลิตซ้ำ สืบทอด มีความสัมพันธ์กับเงื่อนไขต่างๆ ทั้งในด้านกายภาพ สังคม วัฒนธรรม ทุกส่วนมีความสัมพันธ์กันในลักษณะที่เชื่อมโยงอย่างบูรณาการ และมีความเกี่ยวข้องสัมพันธ์และมีส่วนในการกำหนดการเปลี่ยนแปลงซึ่งกันและกัน และภายใต้มโนทัศน์ของชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรที่ไม่แยกส่วนระหว่างดิน น้ำ ป่า และความเข้าใจถึงความหลากหลายของระบบนิเวศต่างๆ สะท้อนให้เข้าใจถึงโลกทัศน์ของชาวบ้านซึ่งอยู่บนพื้นฐานของการตระหนักรู้และเข้าใจปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและสังคม ทำให้เกิดความเข้าใจที่ลึกซึ้ง พัฒนาและกำหนดแนวทางในการใช้น้ำร่วมกันได้อย่างเหมาะสมกับบริบทและศักยภาพของท้องถิ่นระบบการจัดการน้ำของชาวบ้านยังบ่งบอกถึงความสัมพันธ์ที่ไม่แยกส่วนในการจัดการ กล่าวคือความสัมพันธ์ทั้งระหว่างคนกับคน คนกับทรัพยากรต่างๆ คนกับสิ่งเหนือธรรมชาติได้เป็นอย่างดี

ดังนั้นภายใต้ระบบการจัดการน้ำที่ปรากฏทั้งในการจัดการทางกายภาพ สังคม วัฒนธรรมจึงไม่แยกส่วนในการจัดการ แต่มีการหลอมรวมแนวทางการจัดการ จนกลายเป็นเอกลักษณ์เฉพาะที่ เฉพาะถิ่น หรือที่เราเรียกว่า “ภูมิปัญญาชาวบ้าน” นั่นเอง และภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำรูปแบบฝายของชาวบ้าน จึงดำรงอยู่ได้ท่ามกลางกระแสในการจัดการน้ำในปัจจุบัน ในขณะที่เดียวกันลักษณะขององค์ความรู้ก็มีการปรับประยุกต์ในสภาวะการณ์ต่างๆ ไม่หยุดนิ่งของการเปลี่ยนแปลงเช่นกัน ดังนั้นเราจึงพบว่าในระบบการจัดการน้ำของชาวบ้าน ยังแสดงให้เห็นถึงประโยชน์และการจัดการความรู้ในด้านต่างๆ ซึ่งเป็นการจัดการความรู้โดย “คนใน” กล่าวคือ ยังมีการนำเอาความรู้ต่างๆ ในการจัดการมีการสืบทอดผ่านกลไกต่างๆ ที่ช่วยโยงยืกระบบการจัดการตามแบบชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็นกลไกกลุ่มในการจัดการที่ครอบคลุมทั้งกายภาพและทางสังคมวัฒนธรรม กลไกทางสังคมวัฒนธรรม หรือกลไกทางจารีตที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรม ความเชื่อเรื่องผี สุภาษิตคำสอน ที่มีการสั่งสมสืบทอดความรู้ นำมาปรับใช้กับสถานการณ์ในปัจจุบัน ในลักษณะของการต่อยอดความรู้ จากฐานความรู้ดั้งเดิม ในการผสมผสานจึงไม่ได้ปฏิเสธความรู้สมัยใหม่ พัฒนามาเป็นชุดความรู้ใหม่ในด้านต่างๆ เราจึงพบความหลากหลายของรูปธรรมการก่อสร้างฝาย วิธีการปรับปรุงฝาย คลองส่งน้ำ วิธีการจัดการกลุ่ม กฎเกณฑ์และการนำมาปรับใช้ เป็นต้น สิ่งเหล่านี้ชาวบ้านได้มีการพัฒนากระบวนการทางสังคมเพื่อให้การจัดการดำเนินไป มีการเรียนรู้ แลกเปลี่ยนทั้งภายในภายนอก วิเคราะห์สถานการณ์ความเปลี่ยนแปลง และสามารถสร้างเป็นองค์ความรู้ใหม่ของแต่ละกลุ่มตามความหลากหลายในลักษณะการจัดการที่ได้กล่าวถึง ซึ่งสิ่งเหล่านี้ได้ส่งผลให้ชาวบ้านสามารถจัดการควบคุม ดูแลระบบการจัดการด้วยตนเองได้ ซึ่งจะส่งผลให้เกิดดุลยภาพในการจัดการ และเกิดความยั่งยืนจากฐานรากของชุมชนอย่างแท้จริง

5. สรุปการอภิปรายผล

การวิจัยภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยผู้วิจัยได้เข้าไปศึกษาข้อมูลในชุมชนเพื่อศึกษาถึงภูมิปัญญาดังกล่าว จากการวิเคราะห์และอภิปรายผลในเบื้องต้น สามารถนำมาสรุปการอภิปรายผลได้ดังนี้

5.1 องค์ความรู้หรือภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำรูปแบบฝาย

ผลการวิจัยพบว่า องค์ความรู้ทางด้านกายภาพ เช่น การเลือกพื้นที่ วัสดุในการก่อสร้างฝาย รูปแบบวิธีการนำมาใช้ เป็นต้น ส่วนองค์ความรู้ทางสังคม และวัฒนธรรมที่สำคัญ เช่น ลักษณะการจัดการกลุ่ม การกำหนดกฎเกณฑ์ การแบ่งขบวนน้ำ การลงแขกในการทำกิจกรรม เป็นต้น องค์ความรู้ดังกล่าว มีความสัมพันธ์กับเงื่อนไขหลายประการคือ ประการที่หนึ่ง ความ

หลากหลายของฐานทรัพยากร และระบบนิเวศ ดิน น้ำ ป่า ประการที่สอง สภาพภูมิประเทศ ประการที่สาม วิธีการผลิตหรือการทำมาหากิน และประการที่สี่ แนวคิดในการให้ความหมาย และคุณค่าต่อฝาย ทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก ที่สะท้อนโลกทัศน์ของชาวบ้านในการจัดการ ขณะเดียวกันองค์ความรู้ในการจัดการที่ปรากฏแบ่งเป็น 2 ด้าน คือ ด้านแรก การจัดการด้านพื้นที่ หรือทางกายภาพ ได้แก่ การเลือกพื้นที่และวัสดุในการก่อสร้างฝาย วิธีการก่อสร้างฝาย และวิธีการ นำน้ำมาใช้ ส่วนด้านที่สอง การจัดการทางสังคมวัฒนธรรม ได้แก่ ลักษณะการจัดการและการจัด โครงสร้างกลุ่ม ระเบียบกฎเกณฑ์ในการใช้น้ำ การจัดสรรหรือการแบ่งปันน้ำที่ชาวบ้านพัฒนาขึ้น เป็นภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำ เรียกว่า “ขบวนการน้ำ” กิจกรรมการดูแลรักษา ปรับปรุงพัฒนา ระบบการจัดการน้ำรูปแบบฝาย และกลไกทางจารีตที่สัมพันธ์กับการจัดการน้ำไม่ว่าจะเป็นเรื่อง ความเชื่อเรื่องผี ซึ่งปฏิบัติผ่านการทำพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านเดือน 6 สุภายิตคำสอน ผลการวิจัย ดังกล่าวสอดคล้องกับแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรมที่ เน้นการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่าง สภาพแวดล้อมกับเทคโนโลยีการผลิต กับพฤติกรรมของมนุษย์และผลกระทบของการ เปลี่ยนแปลงดังกล่าว โดยสนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม ที่เน้นถึงอิทธิพลของ สิ่งแวดล้อมเป็นตัวกำหนดกระบวนการทางสังคมวัฒนธรรม (ยศ สันตสมบัติ, 2544) เมื่อนำมาใช้วิเคราะห์ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำรูปแบบฝาย ผู้วิจัยพบว่า ประเด็นแรก ใน ส่วนของการเลือกวิธีการจัดการรูปแบบฝายมาใช้ เนื่องจากมีความเหมาะสมกับสภาพทาง ภูมิประเทศของลำห้วยที่มีความต่างระดับกัน การเลือกวิธีการจัดการน้ำรูปแบบดังกล่าวจึงมีความ เหมาะสม ช่วยทำให้กักเก็บน้ำ และลดแรงปะทะจากการไหลของน้ำได้ ประเด็นที่สอง ความแรง ของน้ำ ซึ่งลำห้วยแต่ละแห่งมีสภาพของการไหลที่ต่างกัน โดยลักษณะดังกล่าวก็เป็นตัวกำหนด วัฒนธรรมเชิงวัตถุ เช่น วัสดุที่ใช้ก่อสร้างฝาย ต้องมีการเลือกใช้ให้เหมาะสม ดังนั้น ฝายทั้งห้า แห่งของหมู่บ้านวังสวาบจึงมีหลากหลายในปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็นฝายดิน ฝายหินภูเขา และฝายปูน ประเด็นที่สาม การเข้ามาของเทคโนโลยีสมัยใหม่ผ่านนโยบาย หรือ โครงการพัฒนา สาธารณูปโภคของภาครัฐ ทำให้ชาวบ้านนำมาปรับใช้กับการพัฒนาการสร้างฝายหินภูเขา โดยมี การใช้ปูนเข้ามาผสมผสานกับวัสดุจากภายในชุมชน ประเด็นที่สี่ การเข้าถึงทรัพยากรป่าลดลง ผลจากการเข้ามาจัดการทรัพยากรโดยภาครัฐ ทำให้เป็นส่วนหนึ่งของการปรับวัสดุที่ใช้ในการ ก่อสร้างฝายจากไม้ มาเป็นวัสดุอื่นๆ ประเด็นที่ห้า สภาพแหล่งน้ำลำห้วยมีความเปลี่ยนแปลง ผลจากวิธีการผลิตพืชเศรษฐกิจอ้อย สภาพความหลากหลายของระบบนิเวศลำห้วยเริ่มหมดไป สักยภาพของการกักเก็บน้ำรูปแบบฝายลดลง อาจกล่าวได้ว่า อิทธิพลของสิ่งแวดล้อมเป็น ตัวกำหนดกระบวนการทางสังคมวัฒนธรรมในวิถีดังกล่าวอย่างแท้จริง ผลจากกิจกรรมการผลิตที่ พึ่งพาน้ำที่หลากหลายมากขึ้น ก็ทำให้กฎเกณฑ์ที่ชาวบ้านใช้แบ่งปันน้ำ “ขบวนการน้ำ” มีการปรับ

เนื้อหา โดยมีการเพิ่มมาตรการบังคับ มีการกำหนดบทลงโทษ เพื่อช่วยควบคุม เพิ่มความเข้มข้น เพื่อให้ยึดถือปฏิบัติได้จริง

ผลการวิจัยอีกด้านหนึ่ง พบว่า การให้ความหมาย และคุณค่าของฝาย แหล่งน้ำขนาดเล็ก และการจัดการทางสังคมวัฒนธรรมในด้านต่างๆ ของชาวบ้าน มีความสัมพันธ์กับการจัดการน้ำ ทั้งในแง่การเข้าไปใช้ประโยชน์ และการควบคุมดูแลแนวดังกล่าวเป็นไปอย่างเหมาะสม สอดคล้อง ดังเช่น ชาวบ้านให้ความหมายเกี่ยวกับลำห้วยว่า มีลักษณะทอดยาว ไม่กว้างเท่าหนอง หรือสระขนาดใหญ่ ภายในลำห้วยยังมีองค์ประกอบของระบบนิเวศที่หลากหลาย โดยจำแนกตามความตื้น ลึก ของแหล่งน้ำ ซึ่งในที่นี้หมายถึง มีความเป็นวังน้ำลึก และ ความเป็นกุด หรือแก่งน้ำ เป็นต้น โดยเฉพาะสภาพวังน้ำลึก ซึ่งเป็นจุดสำคัญในการสร้างฝาย อีกทั้งยังสะท้อนถึงการให้ความสำคัญผ่านการสร้างความเชื่อเรื่องผีมากำกับ ขณะเดียวกันสภาพความหลากหลายของระบบนิเวศ ลำห้วยดังกล่าว ช่วยทำให้ชาวบ้านสามารถกำหนดวิธีการใช้โดยการกั้นฝายบริเวณที่ห้วยแคบที่สุดโดยพิจารณาสภาพธรรมชาติของระบบนิเวศลำห้วย คือ ความเป็นกุดแก่งน้ำ จะทำให้การกั้นฝายทำได้ง่ายและแข็งแรงขึ้น รวมทั้งในการเลือกสร้างฝายในบริเวณที่มีสภาพวังน้ำ ก็จะช่วยชะลอความแรงของน้ำในช่วงฤดูน้ำหลาก ไม่ทำให้ฝายพังเร็ว เป็นต้น อีกทั้งในส่วนของฝาย เช่น ชาวบ้านให้ความหมายว่า “เป็นที่กักเก็บน้ำเป็นภูมิปัญญาเฮ็ดมาแต่ปู่แต่ย่า” ซึ่งในการสร้างระบบคุณค่าของชาวบ้านยังช่วยสะท้อนให้เห็นความสำคัญของแหล่งน้ำผ่านความเชื่อและการทำพิธีกรรมต่างๆ เช่น มีพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านเดือน 6 เพื่อเซ่นไหว้ผีเป็นประจำทุกปี การทำพิธีกรรมบูชาผีฝาย เป็นต้น ซึ่งการสร้างระบบคุณค่าดังกล่าวยังสะท้อนให้เห็นโลกทัศน์ของชาวบ้านต่อสิ่งรอบตัว ที่มีคุณค่าแตกต่างกันไปในความคิดของชาวบ้าน

ผลการวิจัยดังกล่าวสอดคล้องกับ Keyes (อ้างถึงใน ชยันต์ วรรณะภูติ, 2540) ได้จำแนกวิธีการศึกษาระบบความรู้พื้นบ้านแบ่งออกเป็น 4 ประเภท โดยสรุปคือ เป็นการศึกษาทั้งในส่วนของการจำแนกแยกแยะสรรพสิ่ง บนฐานความสัมพันธ์ของกลุ่มคนนั้นๆ กับสิ่งแวดล้อม เป็นการศึกษาระบบคิดพื้นบ้านที่ผสมผสานกับแบบแรก ศึกษาผ่านระบบคุณค่า และศึกษาผ่านโลกทัศน์ของชาวบ้าน ผู้วิจัยนำมาวิเคราะห์เกี่ยวกับการให้ความหมาย และคุณค่าของชาวบ้านเกี่ยวกับแหล่งน้ำขนาดเล็ก และฝายพบว่า ชาวบ้านมีการเรียนรู้อย่างเข้าใจผ่านระบบการจำแนกแยกแยะตามสภาพความหลากหลายของระบบนิเวศแหล่งน้ำ มีการให้ความหมาย และคุณค่า ซึ่งพัฒนามาเป็นระบบคิด ที่ช่วยสะท้อนให้ทราบถึงโลกทัศน์ที่สำคัญในการจัดการน้ำรูปแบบฝาย ซึ่งเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่พัฒนาอย่างเข้าใจและตระหนักรู้ ช่วยกำหนดวิธีการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรแหล่งน้ำลำห้วยได้อย่างเหมาะสม

นอกจากนี้ในด้านการจัดการน้ำรูปแบบฝายยังพบว่า กลไกทางสังคมของชุมชน หรือทุนทางสังคมมีความสำคัญต่อระบบการจัดการน้ำรูปแบบฝาย ภายใต้กลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายต่างๆ ที่รวมตัวกันโดยสมาชิกมีฐานความสัมพันธ์ทางเครือญาติ ช่วยโยงยืดให้สามารถใช้น้ำร่วมกันได้ ซึ่งความหลากหลายวิธีการจัดการครอบคลุมทั้งการจัดการทั้งทางกายภาพ และทางสังคมวัฒนธรรม โดยอาศัยกระบวนการมีส่วนร่วมของสมาชิกเป็นสำคัญ ไม่ว่าจะเป็นกิจกรรมในการสร้าง คูแฉ่งแบ่งปันน้ำ ปรับปรุงฝาย และการกำหนดกฎเกณฑ์ต่างๆ ร่วมกัน เป็นต้น โดยสมาชิกที่รวมตัวกันมีฐานของความสัมพันธ์ทางเครือญาติช่วยโยงยืดให้การใช้น้ำร่วมกันได้ กลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝายกลุ่มต่างๆ ทั้งห้ากลุ่มจึงมีการพัฒนาในการจัดการและใช้ประโยชน์อย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้พบว่า มีกลุ่มที่มีศักยภาพทั้งในด้านผู้นำ และการจัดการ ซึ่งปัจจุบันสามารถเป็นพลังในการต่อรองในเรื่องงบประมาณกับภายนอก ทั้งในส่วนของภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชนได้ ในขณะที่กลุ่มผู้ใช้น้ำยังคงรูปแบบวิธีการจัดการโดยชาวบ้านได้ ผลการวิจัยดังกล่าวสนับสนุนแนวคิดสิทธิชุมชน ซึ่งอานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) กล่าวถึงหลักการสำคัญว่า สิทธิชุมชนเป็นสิทธิที่ตั้งอยู่บนหลักคุณค่าหรือหลักศีลธรรม ที่เปิดให้คนอื่นหรือคนในชุมชนสามารถเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ ภายใต้หลักการเรื่องความเป็นธรรมทั้งต่อสังคม และต่อระบบนิเวศนั้น โดยเฉพาะสิทธิชุมชนในมุมมองของสิทธิเชิงซ้อน นอกจากจะไม่ใช้หลักการกีดกันแล้ว ยังมีหลักการสำคัญผสมผสานอยู่ก็คือสิทธิเชิงซ้อน เป็นหลักที่ชาวบ้านใช้ควบคุมและกำหนดการใช้ทรัพยากร ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความชอบธรรมในการจัดการทรัพยากร เมื่อนำมาวิเคราะห์เชื่อมโยงกับแนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ พบว่า ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับกิจกรรมของกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝาย ชาวบ้านที่เป็นสมาชิกทุกคนมีส่วนร่วมในการใช้น้ำ ภายใต้เงื่อนไขของกฎเกณฑ์ที่ร่วมกันกำหนด ไม่ใช่หลักการกีดกันการใช้กับชาวบ้านคนอื่นๆ ทั้งนี้ผู้ใช้น้ำคนอื่นๆ ก็ต้องคำนึงถึงกฎเกณฑ์หรือข้อกำหนดของกลุ่มผู้ใช้น้ำด้วย แสดงให้เห็นว่าเป็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจของชุมชนในการจัดการและใช้ประโยชน์จากน้ำร่วมกัน อีกทั้งยังสนับสนุนแนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้ความสำคัญกับการจัดการทรัพยากรของส่วนรวม (Common Property) โดยมองว่าโครงสร้างความคิดวัฒนธรรมเป็นที่มาของระบบการจัดการใช้ประโยชน์ และการควบคุมทรัพยากร แนวคิดดังกล่าวช่วยเสริมความชัดเจนในการศึกษาภูมิปัญญาชาวบ้าน และสิทธิชุมชน เพื่อศึกษาถึงวิธีการใช้ภูมิปัญญาในการจัดการน้ำจากฝายโดยกลุ่มผู้ใช้น้ำ ซึ่งทำให้เข้าใจถึงวิธีการจัดการ การใช้ประโยชน์ และการควบคุมดูแลทรัพยากรให้เกิดความยั่งยืน เมื่อนำมาวิเคราะห์ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำรูปแบบฝาย เกี่ยวกับวิธีการนำน้ำจากฝายมาใช้ประโยชน์ ซึ่งกลุ่มมีข้อกำหนดในการควบคุม มีการห้ามใช้เครื่องสูบน้ำสำหรับกรณีฝายบ้านซึ่งมีจำนวนสมาชิกค่อนข้างมาก กิจกรรมการผลิตหลากหลาย และแหล่งน้ำดังกล่าวยังต้องแบ่งปันเพื่อใช้ในการ

อุปโลกบางส่วน ข้อกำหนดดังกล่าวจึงถูกพัฒนาขึ้นเพื่อไม่ให้เกิดการเอาเปรียบ และมีการใช้น้ำมากเกินไปจนขาดแคลน และไม่เพียงพอกับชาวบ้านทั่วไปที่ต้องพึ่งพาแหล่งน้ำดังกล่าว นอกจากนี้กลุ่มผู้ใช้น้ำยังมีการอนุรักษ์ทรัพยากรที่เป็นผลผลิตจากน้ำในบริเวณฝ่ายต่างๆ โดยเฉพาะ ฝ่ายนาเหนือ ฝ่ายบ้าน มีการห้ามจับปลาในฤดูวางไข่ ห้ามตัดไม้บริเวณฝั่งลำห้วย เป็นต้น เห็นได้ชัดเจนว่าโดยรูปแบบวิธีการจัดการชาวบ้านมีการจัดการอย่างเป็นองค์รวมคำนึงถึงทรัพยากรและผลผลิตอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องอีกด้วย จากรูปธรรมในการจัดการน้ำดังกล่าว ได้ยืนยันสิทธิอำนาจในการจัดการทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก เพราะชาวบ้านกลุ่มนี้ไม่ได้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำเกินกว่าขีดจำกัดของธรรมชาติ ขณะเดียวกันในการใช้ทรัพยากรร่วมกันนั้นก็มีลักษณะของสิทธิเชิงซ้อน กล่าวคือ ในพื้นที่เดียวกันชาวบ้านสามารถมาใช้ประโยชน์ได้ในเวลาที่ต่างกัน เช่น หากเป็นช่วงฤดูการทำนา และปลูกถั่วหลังนา สมาชิกผู้ใช้น้ำจากฝ่ายก็จะใช้น้ำเพื่อกิจกรรมดังกล่าวอย่างเข้มข้น ส่วนชาวบ้านทั่วไปก็สามารถที่จะหาผลผลิตจากน้ำ และใช้น้ำเพื่อปลูกพืชผักสวนครัวได้ตามวิธีที่เหมาะสม ไม่กระทบต่อผู้ใช้น้ำจากฝ่าย

อีกทั้งผลการวิจัยยังพบว่า พลวัตของการจัดการแหล่งน้ำขนาดเล็กของชุมชน มีความเกี่ยวข้องกับเงื่อนไขภายนอก กล่าวคือ จากรูปธรรมของการจัดการน้ำจากฝ่ายที่บ้านวังสวาบ สภาพการณ์ที่รุกคืบเข้ามาสู่ชุมชน ภายใต้กลไกของภาครัฐกับอำนาจท้องถิ่น และกลุ่มทุน มีการส่งเสริมการปลูกพืชเศรษฐกิจแบบใหม่ คือ อ้อย ในวงกว้าง ผลกระทบที่เกิดขึ้น อาจกล่าวได้ว่า มีทั้งผู้ที่มีส่วนได้ ส่วนเสีย กล่าวคือ ในส่วนของชาวบ้าน ผู้ที่มีส่วนได้คือ ผู้นำสำคัญ และสมาชิกกลุ่มผู้ใช้น้ำ ส่วนชาวบ้านทั่วไป อาจเสียประโยชน์จากการที่ไม่ได้ใช้น้ำเพื่อการเกษตรโดยตรง ส่วนภายนอก มีกลุ่มทุนใหม่เกิดขึ้นในชุมชน เป็นหัวหน้าโคเวต้าอ้อย จำหน่ายสารเคมี ปุ๋ย และจัดการเรื่องผลผลิตอ้อยในชุมชน ซึ่งเป็นแขนขาของโรงงานอุตสาหกรรมน้ำตาล และสมาคมชาวไร่อ้อย กลุ่มทุนใหม่ดังกล่าวมีแนวทางการใช้ทรัพยากรที่มุ่งให้เกิดประโยชน์กับตนเองให้มากที่สุด โดยไม่คำนึงถึงผลกระทบต่อความหลากหลายของระบบนิเวศดิน น้ำ ป่า และผู้คน กลุ่มทุนเหล่านี้เริ่มมีอิทธิพลเหนือชาวบ้าน กล่าวคือ ชาวบ้านที่ปลูกอ้อยต้องพึ่งพาทุนเพื่อซื้อสารเคมี ปุ๋ย จากโรงงานแบบครบวงจร ในปัจจุบันพบว่าชาวบ้านส่วนใหญ่จึงเป็นลูกหนี้ของโรงงานน้ำตาล และในส่วนของภาครัฐ ที่เข้ามาภายใต้กลไกขององค์กรท้องถิ่น โดยเฉพาะในรูปแบบของนโยบายการส่งเสริมและพัฒนาแหล่งน้ำ ในปัจจุบันพบว่า แม้จะเป็นชาวบ้านในชุมชน แต่เมื่อไปรับข้อมูลในระบบราชการ แนวทางในการพัฒนาแหล่งน้ำที่ผ่านมาแสดงให้เห็นว่าละเลยต่อความหลากหลายของระบบนิเวศ มุ่งเพียงเพื่อจัดสรรงบประมาณเพียงด้านเดียว วิธีการดังกล่าวก็สวนทางกับวิถีคิดของผู้นำคนสำคัญ และกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝ่ายที่ใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการ

ทรัพยากรแหล่งน้ำขนาดเล็ก ซึ่งภายใต้สภาพการณ์ที่ได้กล่าวถึง อาจเป็นปมปัญหาที่นำไปสู่ความขัดแย้งที่จะเกิดขึ้นกับคนในชุมชนที่ยังมีการจัดการน้ำโดยภูมิปัญญาของชาวบ้านได้ในอนาคต

ผลการวิจัยดังกล่าวจึงสอดคล้องกับแนวคิดนิเวศวิทยาการเมือง ซึ่งให้ความสำคัญเชิงอำนาจกับกลุ่มต่างในสังคม ปฏิสัมพันธ์ระหว่างโครงสร้างชุมชน ตัวบุคคล และกระบวนการของกลุ่มต่างๆ โดยให้ความสำคัญกับตัวแสดงสำคัญ (Actors) หรือกลุ่มผู้ที่มีส่วนได้ส่วนเสีย (Stakeholders) เข้าไปวิเคราะห์ด้วย เมื่อนำมาวิเคราะห์สภาพการณ์ที่อาจนำไปสู่ประเด็นของความขัดแย้งของกลุ่มคนต่างๆ โดยเฉพาะกลุ่มผู้ใช้น้ำจากฝาย และกลุ่มทุน ภาครัฐภายใต้กลไกของกลุ่มองค์กรท้องถิ่น ทำให้เห็นชัดเจนว่าแม้ทรัพยากรน้ำจะเป็นของส่วนรวม หากผู้คนมุ่งหาผลประโยชน์กับทรัพยากรต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นดิน น้ำ ป่า โดยขาดการมองถึงผลกระทบที่มีต่อกันทุกส่วนแล้ว สภาพการณ์ดังกล่าวอาจมีผลทำให้ภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำถูกลดความสำคัญลง และหายไป และถูกรองรับจากภายนอกได้ในอนาคต

5.2 เงื่อนไขที่ทำให้ภูมิปัญญาก่อเกิด ดำรงอยู่ และมีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด

ผลการวิจัยครั้งนี้พบว่า ภาพรวมของเงื่อนไขที่ทำให้ภูมิปัญญาก่อเกิดได้แก่ ประการแรก โลกทัศน์ของชาวบ้านซึ่งอยู่บนพื้นฐานของการตระหนักรู้และเข้าใจปฏิสัมพันธ์ระหว่างระบบนิเวศและสังคม ประการที่สอง กระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับฐานทรัพยากรและความหลากหลายของระบบนิเวศ ประการที่สาม ความจำเป็นในการปรับตัวของชาวบ้าน ส่วนเงื่อนไขที่ทำให้ภูมิปัญญาดังกล่าวดำรงอยู่ และมีการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดภูมิปัญญานั้นได้แก่ ประการแรก การตระหนักถึงประโยชน์ของการจัดการน้ำรูปแบบดังกล่าวซึ่งเป็นไปอย่างเป็นองค์รวม ทั้งต่อผู้คน และฐานทรัพยากรดิน น้ำ ป่า และระบบนิเวศโดยรวม ประการที่สอง กระบวนการมีส่วนร่วมของสมาชิก ซึ่งก่อให้เกิดการพัฒนาปรับปรุงกฎเกณฑ์ให้เหมาะสมกับยุคสมัย ประการที่สาม การมีผู้นำสำคัญในการสืบทอดความรู้ทั้งทางกายภาพ สังคมวัฒนธรรม ประการที่สี่ เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรมที่แน่นแฟ้น ภายใต้ความเป็นเพื่อน เครือญาติ ทั้งภายในและภายนอกชุมชน ช่วยทำให้การถ่ายทอดความรู้ทำได้ง่าย และมีลักษณะที่ไม่ปิดกั้น ประการที่ห้า กลไกทางจารีตประเพณี ได้แก่ สัญญาความเชื่อเรื่องผีที่ปฏิบัติผ่านพิธีกรรมบุญเลี้ยงบ้านเดือน 6 สุภาษิตคำสอนของคนโบราณ ซึ่งช่วยให้เกิดการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดองค์ความรู้ในการจัดการน้ำรูปแบบฝาย และแนวคิดเรื่องขวนน้ำ เป็นต้น ซึ่งเงื่อนไขเหล่านี้มีบทบาทอย่างสำคัญในการกำกับและควบคุมพฤติกรรมของสมาชิกในชุมชน อีกทั้งทำให้เกิดสำนึกร่วม และเกิดการบูรณาการภูมิปัญญาท้องถิ่นกับศาสตร์สมัยใหม่ ต่อยอดเป็นองค์ความรู้ใหม่ที่สอดคล้องกับยุคสมัยปัจจุบัน

ผลการวิจัยดังกล่าวสอดคล้องกับที่ อนุชาติ พะวงสำลี & อรทัย อาจอ่ำ (2539) กล่าวถึงการวิเคราะห์เรื่องการสืบทอดภูมิปัญญาจะใช้เรื่องชีวิตภูมิปัญญา และระบบความเชื่อ

ระบบคุณค่า และระบบคิดของชุมชน มีตัวชี้วัดที่ชี้ให้เห็นการสืบทอด สร้างสรรค์ ปรับและพัฒนา ภูมิปัญญาคือ ประการแรก การมีผู้นำทางความคิด ประการที่สอง ความคิดพฤติกรรมของสมาชิก ในชุมชน ที่จะสะท้อนได้คือมีการสืบทอดหรือไม่ โดยดูจาก ทักษะคติ หรือความคิดเห็นของ สมาชิกเกี่ยวกับ ความเชื่อ และพิธีกรรมต่างๆ รวมทั้งพฤติกรรมของสมาชิกในการถือปฏิบัติตาม พิธีกรรมหรือความเชื่อเหล่านั้นด้วย

อีกทั้งผลการวิจัยดังกล่าวสนับสนุนแนวคิดภูมิปัญญาท้องถิ่นหรือภูมิปัญญาชาวบ้าน ที่ เน้นวิธีการศึกษาวิเคราะห์ภูมิปัญญาแบบผลผลิตทางวัฒนธรรม (Cultural product) ซึ่งให้ความ สนใจตัวภูมิปัญญาพื้นบ้านที่เป็นสัญญา มีความเกี่ยวข้องกับบริบททางสังคมอย่างไร ส่วนการ วิเคราะห์ภูมิปัญญาแบบกระบวนการทางวัฒนธรรม (Cultural process) เน้นการวิเคราะห์ องค์ประกอบภายในของกระบวนการผลิต เพื่อช่วยอธิบายถึงความอยู่คงกระพันของภูมิปัญญา หนึ่งๆ หรืออาจสูญสลาย หรือช่วยอธิบายการตัดแปลง คลี่คลายกลายรูป อันเนื่องมาจากการ เปลี่ยนแปลงขององค์ประกอบย่อยๆ เหล่านั้น รวมทั้งพิจารณาถึงกระบวนการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด (Reproduction) หากวัฒนธรรมนั้นไม่ได้รับการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอด วัฒนธรรมนั้นก็อาจจะสูญสลาย หรือล้มหายตายจากไป (กาญจนา แก้วเทพ, 2545) เมื่อนำมาวิเคราะห์ถึงเงื่อนไขในการก่อเกิด ดำรงอยู่ และการผลิตซ้ำเพื่อสืบทอดภูมิปัญญาในการจัดการน้ำรูปแบบฝายที่สำคัญ โดยผู้วิจัย พบว่า หัวใจสำคัญของภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำรูปแบบฝายก็คือ การแบ่งปันน้ำ หรือที่ ชาวบ้านเรียกว่า “ขวนน้ำ” เป็นภูมิปัญญาที่พัฒนาจากรากฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมของชาวบ้าน โดย ชาวบ้าน มีสัญญาความหมายที่ช่วยสะท้อนถึงความฉลาด เท่าทัน และการปรับตัว ปรับความรู้ ภายใต้อาณาเขตล้อมที่เปลี่ยนแปลง กล่าวคือ ความแห้งแล้งส่งผลให้ปริมาณน้ำมีจำกัด ในขณะที่ ชาวบ้านต้องดำรงชีพต่อไป แนวทางดังกล่าวจึงช่วยในการแบ่งปันน้ำให้เกิดความเท่าเทียม และ ช่วยระงับข้อขัดแย้งที่อาจจะเกิดขึ้น รวมทั้งการให้ความหมายและคุณค่าที่มีต่อขวนน้ำ ช่วยทำให้ เกิดเป็นแนวทางในการแบ่งปันน้ำสามารถนำไปใช้ได้เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพแวดล้อม ที่เปลี่ยนแปลงไป ในขณะเดียวกันก็มีการผลิตซ้ำองค์ความรู้ในการจัดการดังกล่าวเป็น ไปอย่าง ต่อเนื่อง มีการปรับแนวทางการใช้ที่สอดคล้องทั้งกับฤดูกาล กิจกรรมการผลิตของสมาชิกกลุ่ม ผู้ใช้น้ำจากฝายต่างๆ อย่างเหมาะสม ภูมิปัญญาดังกล่าวจึงมีการสืบทอด และยังคงดำรงอยู่ได้ใน ยุคสมัยปัจจุบัน